

Det Fierde Capitel

Om nogle særdeles Jord- Leer- oh Farve-Arter,

Samt Alun, Vitriol, Salt, Svovel og deslige

Mineralier, saa vidt noget deraf hidindtil

Hos os er opdaget.

(452) Det Danske Mineral-Riges Historie udkræver fremdeles at røre ved det Spørgsmål, om indenlandske Metaller, Halv-Metaller, eller egentlig saa kaldte Mineralier, saa og adskillige Farve-Arter, Leer-Arter og deslige, saa vidt man hid til Dags haver hvad Leylighed, der om at komme i nogen, skiønt gandske liden og utilstrækkelig Forfaring. Denne havde endda været langt ufuldkomnere, dersom ikke den Kongelig Mineral-Inspecteur, og siden Kiøbenhavnske Byeskriver Sal. Andreas Birk, i Anledning af Bornholms, saasom sit Fædernelands Undersøgelse, og ved sit priiselige Eksempel, havde opvakt fleere med sig, til samme slags nøyere Eftertanke og Randsagelse. Denne gode Mand, saa vel som en Deel Correspondenter i Provintzerne, tilskrives den Samling af adskillige Mineral-Prøver, som findes i mit Gjemme, hvilken dog ikke er at ligne ved de langt større Samlinger, i det Kongl. Mineral-Cabinet paa Charlottenborg, saa og i det Grævelige Moltiske Palais. De fleeste hidhørende Ting, vil jeg sette i en kort Fortegnelse, og allerførst visse Jord- eller Leer-Arter, saasom: (453)

Valk-Jord. *Smectis Candida*, en meget god og fiin Valk-Jord, som meenes at ligne den Engelske, hvilken under høy Straf er forbuden at føre der af Landet. Den findes i Nørre-Jylland, ved en Landsbye kaldet Skejbye, en halv Miil fra Aarhus, saa og ved Marselisborg, item paa Fuer-Land, en Øe i Liim-Fiorden, som har mange andre rare Jord- og Steen-Arter, efter den Anmeldelse, som derom nyeligen er gjort af den paa mineralske Efterforskninger udsendte Monfr. Taarup.

Bolus. Tienlig til adskilligt Brug og af adskillig Farve, findes rød ved Fridericia i Jylland, saa og lige iver for, paa den anden Side af det lille Belt, ved Herregaarden Billeshaug i Fyen. Uden Tvivl er det en anden Sort, som O. Wormius i sit Museo p. 8 kalder Bolus Fionicus, Cinereus, eller Askegraa Fyensk Bolus, og tillegger den insignem vim adstringendi, en ypperlig Kraft til at binde. Den røde, som ligner en Armenisk Bolus, findes ogsaa paa Bornholm, ved Søe-Kanten i Aaker Sogn, og overflødigst paa Risegaards og Tornegaards Grunden. Den føres uden Lands, særdeles til Stokholm. Ved Boerne i bemældte Aaker Sogn, tages endnu en finere rød Art; Om den Terra Silesiaca, som Thomas Bartholinus beretter, bør holdes for en slags Bolus, veed jeg ikke, (* Latin) ikke heller haves nu nogen Efterretning om en slags guulagtig Jord, som efter samme berømmelige (454) Medici Ord, skulle fremskydes i en Vælde-Kilde ved Sonerup-Gaard her i Siælland, og af ham selv være befunden af en adstringerende Kraft, som lignede den, der findes i Terra Sigillata (*).

(*) Ebuillit ex fonte in prædio Sonnerup flava terra, qvam in trochiscos compactam & ficcatam, adstringendi æmula cum terre terasigillata virtute præditam, deprehendi. Idem ibid. P. 236.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

O. Wormius I. melder i sit Museo p. 10. om en Aske-graa Jord ved S. Helenæ Kilde her i Siælland, sigende, at den haver stor Liighed med Terra sigillata. Det samme meener han p. 16 om en Jord, tagen af Biørnshoved i Horsens Egn, og er tvende Slags, noget som Aske, noget som Leer (**).

(**) Qvæ ad naturam terræ sigillatæ proxim'e accedere videntur.

Ægte Porcelain-Jord paa Bornholm. Af fine og tillige Ildfaste Leer-Arter, findes endnu adskillige Sorter her og der, særdeles den rare ægte Porcelain-Jord paa Bornholm, og Strandbye-Gaards Grund, i Rye Kirke-Sogn. Med den har man nu endelig bragt det saa vidt, paa Kongelig Omkostning, at en Fansos, navnlig Fournier, der af haver leveret et heel Tafel-Service, god og giennemsigtig dog ikke glasagtig Porcellaine; sammesteds findes god Coblenzer-Leer, tienlig til Kruse og deslige Arbeyd. **Andre fine Leer Arter.** Ligeledes i Odds-Herred under Draxholms Amt, tages baade Pibe-Leer og andre Sorter til Fayance eller det saa kaldet Delfts-Gods, hvilket ellers bærer Navn af u-ægte Porcellaine.

En brandguul Bolus som holder Alun, og af Bønderne bruges til at farve Linnen med, findes ved Boerne i Aakers Sogn paa Bornholm, saa og sammesteds paa Risegaards Grund, en meget sort og (455) fiin dito, som ved stærk Ild, brændes lyseguul. Udi Limens Gade paa samme Eiland, falder i stor Mængde, en kaastelig Bolus af rød Farve, saa god som den armeniske, særdeles i Baabbe Aaen ved Gudhiem, deraf er, førend Forbud skeede, ført en god Deel til Stokholm. I bemeldte Babbeaen tages ogsaa en grønagtig fiin Leer. Ved Seyers-Gaarden i Knudskers Sogn, falder en hviid og gandske feed Leer-Art af hvilken en Doct Medicinæ i Lybek, navnlig Meinung Ao 1746 og nogle følgende Aar. Lod hente god Forraad, rensede og beredde den til medicinsk Brug, og gav den Navn af Terra Sigillata, stemplet med Elephantens Mærke.

Paa Baroniet Lindenberg i Jylland falder en hvid Jord af det salgs, som ved Tilsetning smæltet og bliver flydende, hvorfor den synes at kunde være tienlig til Glassering. Ved Ebeltoft i samme Provintz, falder en Jord-Art saa fiin og tillige saa sort, at de næstboende bruge den i stede for Kynrøg. En graa Ildfast Leer-Art, gandske tienlig til at gjøre Smelt-Digler af, tages ogsaa i Jylland ved Gram, Fruerring og Stilling, ikke langt fra Skanderborg. Fra Ahlheden haver Monfr. Rhestrup nyeligen tilsendt mig en fiin oh mørkbrun temmelig haard Leer-Art, ved hvilken findes dette singulare, at alle Leerets Deelee ere blandede med nogle smaa guul og vel glimrende Partikler, formodentlig Pyrites eller Svovel-Kies; jeg siger formodentlig, thi den deraf oversendte Qvantitæt er saa liden, at man endnu ikke vel haver kundet gjøre nogen Prøve der med.

Mærgel eller Jord-Marv. Mærgel eller Jord-Marv, som i sin rette Brug, beforder Jordens Frugtbarhed, men ved Misbrug, kand skade den, findes her paa mange Stæder i alle Provintzer, naar man ellers kiender og opsøger (456) den. I Nørre Jylland er den længe siden brugt, men ogsaa misbrugt, til den Virkning, som Ordsproget giver tilkiende, nemlig at den gjør en riig Fader, og en fattig Søn, fordi dens alt for store Qvantitæt paa den urette Ager, og dens alt for ofte Igientagelse udmærgler eller udmagrer Ageren saaledes, at samme taber mere end den vinder derved. I saadan Henseende, vil jeg, som ønsker at skrive til den oeconomiske Nyttes, saa vel som til Kundskabens Befordring, ved denne Leylighed erindre det, der kand være nok til Indsigt i Sagens Natur, for at bestemme der efter dens nyttige Brug og forekomme al Skade.

Dens egentlige Art og Egenskab. De tage feyl, som tænkte, at Mærgel er i sig selv, en Giødning for Jorden, og at dens Overflødhed kand gavne. Mærgel er egentlig en tør huul og løs Leer-Art af adskillig Farve, saasom hvid, guul og graa, derhos deels blød, deels haard og steenagtig eller i smaa Klumper. Dens mærkelige Forskiæl fra anden Leer, kiendes derpaa, at naar den kastes i Skede-Vand, ja ikkuns Ædike, da begynder den strax at bruse, kaage og fermentere: jo mere dette skeer, desto bedre Tegn til dens dilaterende eller udstrækkende, saavelsom til dens absorberende eller indsuende Kraft. I disse 2 Ting bestaaer dens egentlige Nytte for Land-Manden. En maadelig Blanding af Mærgel gjør samme Virkning i Jorden, som Kræbs-Øyne eller andre absorberende Ting i Menniskets Mave, nemlig den trekker Syrligheden til sig, eller indsuer Frugtbarhedens Forhindring, særdeles i en siid fuuragtig Ager eller Eng, som taaler meest deraf. Dernæst dilaterer eller udvider den Jordens mindste Deelee til alle Sider, saa den alt for tætte og seye Ager bliver usigelig skiør og aaben, altsaa beqvem for Luftens Indtrængelse, og de fine Sæde-Rødders Udstrækning. Dette sees, naar man endogsaa (457) kaster Mærgel ikkuns i Vand. Rette Brug. Skeer dette med andet Leer, da bliver Klumpen liggende og sammenholdende deri: Men Mærgel opløses strax, bliver udstrakt til alle Sider, og i eet Minut eller tvende, falder den gandske fra hverandre, saa at man seer intet uden en tynd Sliim. Naar denne ved idelig og overflødig Giødning sankes i Jorden, heldst i en løs og sandagtig Jord, da ligger den der, som et caput mortuum, til Hinder og Skade, har ingen Formue til at give Væxt, men vel til at sette en død Overklædning paa den Ager, som ikke i lang Tiid kand komme til rette, uden ved en dybt oppløyet Blanding af det underste Jord-Lag. Naar man nu forestiller sig Mærgel at være alene et Middel til at sue Jordens Suurhed i sig, at svolne op deraf, briste og udbrede sig til alle Sider, saa at Jorden ogsaa maa aabnes derved, da skiønner en fornuftig Landmand strax, dens Brug er ikke at legges Læsseviis tyk og tet, men alene at strøes i maadelig Mængde, hen over en nye pløyet Ager, og derpaa nedharve den saa løselig, eller om man vil strøe den, før Jorden pløyes første Gang, da maa det være med en tynd og let Fuure, saa ytre den sin suende og udspendende Kraft til Frugtbarhedens mærkelige Befordring. De som ville være endnu forsigtigere, blande den imellem Giødning eller og under gammel Jord, saa den kommer jevnt, og gjør allerbedst i nogle paafølgende Aar, samt uden Skade for Fremtiden. Har man en Mærgel af det haardere Slags, da er den ikke desto tingere, fordi den strøes i Klumper, ligesom smaa Steene paa Ageren; thi man kand være forsikkert om, at den ved første Regn, ja ved Jordens egen Fugtighed, strax opløses og falder i Smul. (458)

Hvor den falder her til Lands. Jeg har allerede sagt, at denne Mærgel falder i alle vore Provintzer, og hvor man kand have den, for at kiøre nogle Miiles Vey der efter, er den det vel værd: thi i Tydskland henter man den langt fra, og betaler endda Læsser temmelig dyre. De mig bekiendte Stæder, hvor den findes hos os, er i Colding-Huus Amt, ved Dams-Mølle, i Riber-Huus-Amt ved Nørholm og Endrupholm, i Skanderborg-Amt paa adskillige Stæder, i Houlbjerg-Herred, ved Endslev og Vellev, i Hamrum-Herred ved Sindinggaard, i Hierum-Herred ved Holstebro, og længere Nord i Nissum-Sogn, ved Lemviig ja langs med Liim-Fiorden, som har sit Navn deraf; thi den kaldes i de Egne Liim. (*)

(*) See her om Monfr. Thestrups Beretning i det Oeconomiske Magazin Tom. IV. P. 65, hvor tillige forekommer een og anden Erindring, den Sag angaaende.

Udi Fyen findes den Steensgaard i Salling-Herred, og formodentlig fleere Steds, naar den først kiendes. Her i Siælland findes god Mærgel paa adskillige Stæder, dog bruges den ikke til Ageren,

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

saa vidt jeg har kundet fornemme, men vel til at hvidte eller kalke Husene med, naar det er den lyse Kride-Mærgel. Udi Corsøers og Antvorskovs-Amter er dette meget brugeligt, maaske ogsaa paa flere Stæder: der kalder man Mærgelen Mønt-Leer. Andensteds, saasom ved Steenløse i Friderichsborgs Amt, bærer den Navn af Svamme-Leer, derfra saavel som særdeles fra Hiortlunde i samme Amt, har jeg Prøver af en ypperlig Mærgel, særdeles fra sidste Sted, og beklager Bonde, som ikke kiender den Skat, han daglig træder med Fødder. Paa Møen kalker man ogsaa Husene med en saa kaldet Maa-Jord kand skee samme Slags, dog veed jeg dette (459) ey til visse, men var vel værd at forsøge paa ovenanførte Maade ved Fermentation i Ædike.

Kride her frem for anden Steds. Om Kride haver jeg allerede tilforn erindret, at bemældte Møens Land har heele Forbjerg bestaaende deraf. Den samme er meget fiin og hvid, naar de reeneste Aarer opsøges, som skeer af dem, der føre den til Lybek og siden videre. Paa Stevns Klint, hvor de øverste Lag ere Kalk og Flint, bestaae de nederste af Kride, men ikke saa fint, som paa Møens Klint. Ved Lykstør i Liim-Fiorden, falder ogsaa nogle navnkundigt Kride-Brud, og disse have saa vidt man veed, i Europa ikke deres Lige, undtagen i Engelland alene, hvorfor det Navn Danica terra alba er Materialisterne bekiendt. Udi alle disse Kride-Brud findes mangfoldige petresicerte eller forsteente Søe-Dyr, figurerte Steene og deslige fremmede Ting.

Sand adskillig Slags. Af Sand findes foruden det almindelige, ogsaa nogle særdeles Sorter hos os, saasom Arena farinæ eller Meel-Sand, hvis Smeltning giver en fortreffelige Glasur for dem, som arbejder i Leer, og findes paa Bornholm ved Rønne, i Castel-Bakken, samt i Fiorden ved denne Bye. Af Navnet skulle man slutte, det var den samme Art, som graves paa visse Stæder i Sachsen, og har kommet nogle til at forsøge, om den ikke, i dyre Tider, kunde tiene til at bage Børd af, hvilket dog synes urimeligt: thi al Sand bestaaer af smaa Glas-Partikler, som ikke give nogen Næring, ikke engang i Vexternes Rige, uden saavidt de blandes med anden Jord, end sige i Dyrenes Legemer (*)

(*) Dette Slags Sand kaldes ellers Arena quartzosa. Nu kaldes det af nogle Tout est Bon-Sand af følgende Anledning. Da den franske Pordellaine-Mager Fournier, for nogle Aar siden, var sendt til Bornholm af søge sig brugelige Materialier, fandt han blandt andet, bemældte Sand tienlig ved Smeltning til glassur. En Borger, som forundrede sig derover, spurde hvad han ville gjøre dermed, men fik af ham intet andet Svar end, tout est bon, hvilket siden blev Sandets Navn.

(460) Sort Sand findes paa adskillige Stæder, særdeles i Jylland, og holdes for at have bogen Vitriol hos sig. Gul og glimrende Sand, hvilken ligesom den sorte, bruges af Skriverne, finder man her og der, fornemmelig i en Strand-Banke ved Middelfart i Fyen, saa og ved Nyborg paa Raskenberg-Gods. Denne Sort bedrager de Uvidende, som meene, at det alt er Guld, der glimrer, da det dog er ikkuns en Art af Svovel-Kiis (*) Den meget hvide og reene Strøe-Sand, som findes her paa Siællands øster Kant, og er tienlig bed Glas-Pusterierne, føres til Lybek og andensteds, dog ikkuns som Ballast.

(*) Da bemældte Herregaards Eyere, ikke længe siden, solgte den til en anden, havde han i Kiøbe-Conditionerne forbeholdt sig, at dersom dette glimrende Sand med Tiden befandtes at have en Blanding af Guld, skulle en Deel deraf komme ham til gode. Dee Justitz-Raad Langebeks Historie om Norske Biergværker in Actis Societ. Hafn. Tom. VII. P. 456.

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Sandflugt. Paa nogle Stæder, særdeles ved Vester-Havet i Jylland, saa og paa Friderichsborgs-Amt her i Siælland mod Iise-Fiorden, skeer det undertiden, at Landet tilføyes ikke liden Skade, formedelst Sand-Flugt, da det saa kaldte Flyve-Sand, ved Vinden settes i den Bevægelse, at det bedækker Eng og Ager, stopper rindende Vande, og flyter sig i maadelige Dynger, fra et Sted til det andet, saa at offentlige Anstalter maa giøres til dets Dæmpelse, naar ikke Loven efterleves, som under stor Straf, forbyder, at ødelegge det Marehol, eller (461) Strand-Havre, som Naturen selv bruger til sin Bekræftelse, da det gjerne groer paa Sand-Bankerne imod Havet, som Naturen selv bruger til sin Befæstelse, da det gjerne groer paa Sand-Bankerne imod havet. Ved Aresøe her i Siælland, haver Flyve-Sandets Dæmpelse kostet mange Penge og meget Arbeyd, til hvis Ihukommelse der er opreyst en anseelig tre-sidet Sten-Stytte med latinsk, dansk og tydsk Paaskrift, som kand læses i Marm. Dan. Lib. I. p. 199. seqv.

Tripels. Tripels eller Terra Tripolitana, som af Metal-Arbeyderne bruges baade til at støde i, og at polere med, findes paa Møen, Mors, Fuerland og paa Grævskabet Frisenborg, ved Bøstrup-Mølle, hvilken sidste Tripels i Fiinhed og Skarphed, ligner den venetianske.

Farvede Jord-Arter. Af Oker, Umbra, Engelsk-Jord og deslige fine farvende Arter, til Malerie, findes her askillige, som man allerførst i disse sidste Aaringer, haver begyndt at føre sig til noget Brug og Nytte, endskiønt O. Wormius i sin 759 Epistel, skriver til Doct Madsen Biskop i Aarhus, det som viser, at han havde hørt noget Rygte derom, bedende, at man ville sende ham Prøver af den Røde-Jord ved Skanderborg. Der er det og, at vores nu regerende Allernaadigste Konge, paa egen Omkostning, har Aar 1750 ladet giøre Anstalt og Indretning til bemeldte farvende Jord-Arters Renselse, men siden overladt det til private Folk der i Egnen, som sælge Farverne baade uden og indenlands, ligesom ogsaa her i Kiøbenhavn holdes til den Ende et Magazin. De Farve-Arter, som enten der eller andensteds findes, ere følgende:

Oker. Oker, Ochra, en feed og fiin Jord, blandet og farvet med miner amartis eller en Jern-Geist, findes baade lysere og mørkere guul, ved Skaarup, en halv Miil fra Skanderborg, saa og i Nørre-Hald Herred, 3 Miile fra Randers, paa Fuer og Mors i Liim-Fiorden og (462) fleere Stæder i Jylland. Ligeledes ved Møens Klint, ved Cronborg, ved Fredensborg, Jægerspriis og i Odds-Herred. Paa Bornholm i Aaker-Sogn graves den meget lys og skøn, ligesom den Franske. **Danskrød.** Af den først bemeldte Art ved Skanderborg, brændes en meget skøn rød Farve, som sælges under Navn af Dansk-rød. Blaae Oker, Terra venereo-martialis, eller participerende baade i Jern og Kaaber, findes ved den Bonde-Bye Skulleløv i Jægerspriis-Amt. Paa Fuerland haver Monfr. Thaarup fundet blaae Leer, som i Luften forbedres, saa at den i Farve ligner den beste Schmaltz-Blaae. Samme Art findes ved Tidemandsholm i Vendsyssel.

Umbra. Umbra eller en skøn bruun Farve haves mange Steds, men allerbest ved Bostrups-Mølle paa Grevskabet Frisenborg, hvor den kommer overens med Engellændernes Paat- eller Twing-Marle.

Salt-Kilde ved Kolding. Blandt de Mineralier, som man længe har ønsket, men hidindtil ikke fundet her til Lands, er Salt, saasom en høyfornøden Ting i det menniskelige Liv. Udi Kong Hanses Tid var man paa Spoer efter en Salt-Kilde ved Kolding, da en Tydsker, ved Navn Lambert Hermelin, søgte og fik Tilladelse der at anlegge et Salt-Værk: med der blev intet af, endskiønt man paa det Sted kand have haft samme Haab, som ved Segeberg i Holsteen, hvis Salt-Kilde i vore Tider

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

haver regnet til stor Fordeel, dog kort efter er udtørret. I Kong Christiani III Tid forsøgte man paa nye at aabne Salt-Kilden ved Kolding, men det tilflydende vilde Vand gjorde, at man maatte holde op igien efter A. Hvitfeldts Vidnesbyrd, som Th. Bartholin ogsaa beraaber (463) sig paa sin Tractat de Medicina Danor. Domest. P. 438. (*Latin) Deraf sees blant andet, at misligende Forsøg, samt beskiæmmede Project-Magere, ere her som andensteds, intet nyt. Paa adskillige Steder findes en alcalinist Jord, som tillige holder Kiøken-Salt, særdeles sees det paa Møen, i en Bakke næst ved Søen, i de saa kaldte Kalve-Hauge. At den Laalandske Grund skulle holde en god Deel Salt i sig, formeener Mag. J. H. Dysse i sin Afhandling om Laalands Luft, Oeconom Magaz. T. II. p. 38 seqv.

Salt-Syderier. Nogle af vore Bønder, som boe nær ved Søe-Kanten, særdeles i Vendsyssel, paa Læsø og adskillige andre Stæder, ja endogsaa paa Siælends Nordrer Side, søge at oprette deres Salt-Mangel, ved Salt-Syderie, af den til Aske forbrændte Tang eller Søe-Græs, som til den Ende sankes, jo friskere jo bedre, tørres paa Strand-Bredde, og naar den er lagt i store Dynger, antændes, da den efterladte Aske udludes og kaages, indtil den giver Salt, som vel ikke just duer til Brug for finere Munde, men vel for Almuens Folk, som vil spare sine Penge. Paa Øen Læsø i Kattegat, har denne Kaagning af Tang-Aske, saavel som af Søe-Vandet selv, i lang Tid været meest brugelig, og givet de Viborgske Kaniker, som Landet endnu tilhører pro officio, nogen aarlig Indkomst. Saxo Grammaticus fortæller Lib. (464) VI, om Kong Hiarne, som for sin maadelige Grav-Skrift over Kong Frode, blev Konge, at da han kort efter maatte vige for Kong Fridlev, saa tog han fat paa sit gamle Haandverk, hvilket havde været Salt-Syderie, hvorefter sluttes dets Ælde her til Lands. (*) Kongen saavel som Biskopperne havde fordem i Jylland deres Salt-Kedler, og Bønderne i visse Herreder, saasom paa Mols, i Synder-Herred og andensteds ved Strand-Kanten, gave Salt i Land-Gilde til deres Herskaber. Cancellie-Raad Testrup i sin Danske og Norske Krigs-Armatur p. 261 taler om et Slags Steen-Salt, som beredes ved den østre Strand i Jylland.

Omgang dermed. Den egentlige Omgangs-Maade med Salt-Syderiet i Nørre-Jylland, findes korteligen beskrevet i det Danske og Norske Oeconomiske Magazin Tom. III. P. 196. Deraf vil jeg. Foruden det, som oven er nævnt, endnu erindre noget lidet, nemlig at af 18 Bønder-Læs-Tang, kand brændes otte Tønder Aske, og af disse igien bekommes én Tønde Salt, hvilket Bønderne ved Strand-Kanten forhandle til deres Naboer, for ni Mark Tønden, eller atten Skilling Skieppen. Dette Salt falder ikke saa lættelig, som der fremmede, i Lage. Til Kiød og andre feede Vahre, Smør alene undtagen, er det gandske got. Den efter Udludningen tilbage blivende Aske, kaster man strax (465) i Havet; thi hvor den legges paa Jorden, groer hverken Græs eller Korn.

I Sønder-Jylland. Det meeste og beste af saadant Landets eget Salt, er det som kaages i Sønder-Jylland, særdeles i Tønder-Amt, og ligeledes føres op i Landet under Navn af fresisk Salt, da Bønderne undertiden betale det temmelig dyre, men ellers gemeenligen give en Tønde Rug, for en Tønde Salt. Om dets Behandling have Heimreich, Danskwert, Ewald og Andre givet nogen Efterretning, men intet saa grundigt og udførligt, som vores berømmelige Doct. Joh. Christ. Fabricius, hvis ypperlige Afhandling om det fresiske Kiøken-Salt, findes i Act. Societ. Reg. Hafn. Tom. VIII. P. 171 seqv. Deraf vil jeg anføre noget, som egentligen henhører til dette Sted, nemlig om den Materie, Saltes brændes af, og den Maade paa hvilken det skeer. Hans Ord ere disse: ”Om den Jord, hvorefter det fresiske Salt bliver tillavet: 1) Der er ikke andet end ordentlig Tørve-Jord, som dog paa de fleeste Stæder er temmelig blandet med Søe-Græs og andre mestendeels forraadnede Søe-Gevæxter, dog finder man og deri Stængler og Rødder af Lyng (erica) og andre vegetabilibus,

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

som voxer i Moradser, og er Beviis paa, at det i forrige Tider, førend det blev oversvømmet af Søen, virkelig har været Tørve-Mose. 2) Denne Jord brænder noget slettere og langsommere end den ordentlige Tørve, og giver ikke saagod Lue, men vel saa megen Heede, som grov Tørve, dog tillige en ubehagelig og fast svovelagtig Røg, snart som Røgen af Koe-Møg, naar det bliver brændt. 3) Naar man brænder 1 Pund (nemlig 32 Lod) af denne Tørve-Jord i frie Luft, saa bliver deraf 8 Lod Aske, hvilke ved Udludning og Uddampning, indtil det er tørt, (466) giver 3½ Lod got tørt Salt. Men dersom man ikke lader den Moderluud vel dryppe af det, saa trækker det nogen Fugtighed til sig igien af Luften. 4) Dersom man udluder Salt-Jorden, uden først at forbrænde den, og lader Lagen uddampe, saa faaer man et guulrødt Salt, som smager ligesom Kiøken-Salt, men tillige noget ekkel: Naar det bliver varmt, giver det en svovelagtig Lugt, og meget hastig drager Fugtighed til sig af Luften. Vil man solvere dette med Potaske-Luud, bliver det tykt, og setter en Magnesium paa Bunden.

Omgang dermed. Det Fresiske Kiøken-Salt tillaves paa følgende Maade: 1) Naar der er Flod, farer 2 Mands Personer i en saa kaldet Skøyte eller lidet Fahrtøyt hen til det Sted, hvor de veed, at der er en saltagtig Jord, som er beqvem til at brænde Salt af; der lægger de sig med deres Fahrtøyt for Anker, til det bliver Ebbe og Søe-Vandet er udløben, da tage de med Skuffer den øverste (Schlik) Skorpe af og kaste bort, herpaa grave de med en Spade den Kley oven af, som ligger 1 eller 1½ Alen høyt over Salt-Jorden, indtil de komme til den rette. Derpaa kaste de vexelviis denne tørvagtige Salt-Jord med stor Møye i Fahrtøyet, til de faaer det fuldt og sette en Stage paa det Sted, at de kand finde det igien, og seyler, saa snart Floden kommer, med deres beladte Fahrtøyt til Lands. Salt-Jorden bliver da losset af Fahrtøyet i en Karre, som én Hest trækker, og kaster i Salt-Kogen, hvor det gandske tyndt udspreddes, og bliver traadt jævnt med Fødderne, dernæst vendes, indtil det bliver tørt, hvilket kand skee i 24 Timer, naar det er got Veyr og Soelskin.

”Herimod, naar det paa de Tider ofte regner, bliver det Aar et slet Salt-Aar. Naar Salt-Jorden er tørret, skydes den sammen i smaa Hobe, og naar man stikker Ild derpaa, ryger og ulmer det i frie (467) Luft til det er bleven gandske til Aske, saa man med Vinden kand lugte det over en Miils Vey. Hvorpaa disse smaa Aske-Hobe skydes samme i en stor Hob, at Regnen ikke let skal skade dem. Dette Arbejde begyndes i May, og continuerer til Jacobi. Derpaa bliver Asken, paa ovenmældte Karre, ført til Salt-Broen eller Kothen, og gjort lidet fugtig med Salt Vand, hvoraf det bliver en fast Massa, og sadt i en stor sort Hob uden for Huset.

Om Vinteren bliver Saltet kogt paa følgende Maade: Alt det saltagtige bliver udluet af Asken i 2 store Kar, (ongefær som Salpeter-Syderne udludet Salpeteret) med Søe-Vand, som ogsaa har noget Salt i sig, indtil intet Salt er tilbage i Asken, saadan Luud, naar den er brav salt, bliver igiennem en Træ-Tragt eller Rør, bragt af den sidste Koppe i en Jern-Kiedel eller Pande, hvor 1 eller 1½ Tønde Salt kand koges. Kiedelen hænger midt paa Ild-Stædet, i fire Jern-Hager, ongefær Halv-Parten ned i en Grube, som paa den eene Side har et Hul, at man kand kaste Tørven der igiennem, der skal brænde i Hulen under Kiedlen. Luen og Røgen gaar ud ved Siderne af Kiedelen, og da der er ingen Skorsteen der i, saa foraarsager Ilden og den kogende Luud en hæftig Heede, Rød og Qvalm.

Naar da Vandet er bortdampet; saa granulerer sig et skjønt hvidt Salt, uden at sette noget til det, som med en Skumskee bliver udsamlet, og kastes i et ved Haanden havende stort Kar, som der maa være en liden Aabning paa, igiennem hvilken Moder-Luuden drypper da fra det friske Salt, i temmelig

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

stor Qvantitæt, saa at nogle Kanner af denne bittre Moder-Luud, kand dryppe af en Tønne (468) Salt, hvilken Salt-Syderne slaar paa Salt-Asken igien, og meene at faae Kiøkken-Salt deraf igien.

Kraft og Brug. Om der Fresiske Kiøkken-Salv selv. Dette er hvidt, tørt, got, granuleret og kraftigt Salt, har alle de Egenskaber, og holder alle de Prøver, som et fuldkommen Kiøkken Salt bør. Det conservere Fisk, Kiød, Flesk og deslige, ligesaa godt og bedre end det Engelske og Lyneborger Salt. Det har kuns den eeneste Feyl, at det har en liden Bitterhed, som man kand smage i det Smør, som dermed bliver saltet, og kommer af den paa Salt-Asken igien udgydede bittre Moder-Luud, og forringer Prisen noget paa dette Salt, i det man des Aarsag heller bruger Lyneborger Salt til Smør. ” I. c. p. 173. seqv,

I det følgende gives af samme Autore nogle Anslag til Forbedring i dette Slags Salt-Syderie, hvilke, for deres oeconomiske Nyttens Skyld, som her allevegne sigtes til, ogsaa fortiene deres Sted: ”Forslag til en fordeelagtig Forbedring i det Fresiske Salt-Væsen. Det møysommelige Arbeyde, der er ved dette Salt, men at opkaste Salt-Jorden, tørre og brænde den, samle Asken og bringe den til Salt-Syderierne, men fornemmelig den kostbare Ildebrand, i det den fornødne Tørv til Suderiet koster en tredje Deel af hvad Saltet, naar det er præpareret, kand løse, og endelig den Mis-Priis, dette Salt er kommen i, fordi det ikke vel kand bruges til Smør, foraarsager, at Salt-Syderne neppe har det tørre Brød for deres suure Arbeyde, hvorfore og de fleeste Salt-Syderier ere gaaen over styr, og nu neppe bliver tillavet en tredje Deel Fresisk Salt, imod hvad der i forrige Tider er bleven præpareret. Hvor over disse saa betydelige og for Landet saa nyttige Fabriqver med Tiden gandske maatte ophøre, da de (469) forrige dog herimod, naar de fornuftig blev indrettet, ikke alene med stor Fordeel lunde drives, men end og, efterdi der paa adskillige Steder findes tilstrækkelig Salt Jord nok, flere kunde anlægges, saa at den gandske Egn let kunde undvære det fremmede Salt.

Forbedring her i. Til saadan fordeelagtig Indretning i Salt-Syderierne, er fornøden 1) at Salt-Jorden eller Tørven ikke bliver brændt i frie Luft, men at den, naar den er tør, som anden Tørv, bliver bragt under Tag, saa at man just skal bruge denne Tørv i steden for det ordinaire til at koge Saltet ved. Efterdi der udfordres over 2300 Pund Tørv-Jord til en Tønne Salt paa 280 Pund, saa kand det, naar Ovnen er got indrettet, være fuldkommen tilstrækkelig at koge Saltet ved, i det der bliver intet meere Søe-Vand gydet paa Asken, end der just er fornøden til at opløse Saltet i, følgelig er Luden meget riig paa Salt.

De Indvendinger, som herimod kand gøres, ere: a) At denne Tørv lugter ilde, naar den brændes; b) at den brænder noget dumt, og ikke vil flamme, følgelig kand den, ved den Indretning, som er i Salt-Syderierne, da Kiedelen staaer midt paa Fyrstedet, og ingen Skorsteen der der, opfylde det gandske Huus med Damp og Røg, og da ingen Træk er for neden, kand den ikke bruges; men dette kand let blive hiulpet, naar man indmurer Kiedlen i en Skorsten og gjør et Træk-Hul derpaa, da Jorden stærk nok brænder, og Røgen kand trekke igiennem Skorsteenen, som drives med Steen-Kul, der giver lige saa ilde Lugt og liden Lue. I det ringeste er det vist, at denne Jord giver meer Heede fra sig, end det tørrede Koe-Møg, med hvilket dog de Ægyptier gjøre saa skrækkelig en Ild, at de kalde den Helvedes (470) Ild, saa at de end ogsaa kand smelte Glas derved, vid. Hasselqvist Nachrichten in der Schwedischen Academie Abhandlungen 13 Cand pag. 270. 271. Ved denne slet ikke kostbare Indretning, blev i det ringeste 1 Rdlr. Sparet paa hver Tønne Salt.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Den anden Forbedring var, at den bittre saa kaldte Moderluud ikke blev slaaet paa Salt-Asken igien; thi da blev det Fresiske Salt frie fra al Bitterhed, og følgelig lige saa got, som det her brugelige Engelske og Lyneborger Salt, om ikke bedre, og i det mindste kunde hver Tønde selges 1 Rdlr. Dyrere end hidindtil. Begge disse Forbedringer vinder altsaa over Halvdeelen af Værdien paa Saltet, nemlig 4 Mark Lybsk, da Tønden nu bliver solgt for 5 Mark Lybsk. Hertil vil jeg endnu legge nogle Forbedringer, der saa vel som den anden ved alle Salt-Værker, hvor den bittre Moder-Luud forefindes, følgelig og ved de Norske, er applicabel.

Den tredje Forbedring. Af Moder-Luud kunde aarlig forskaffes nogle hundrede Pund Laxeer-Salt, (som jeg tilforn har mældet) og en endnu større Qvantitæt Magnesia Alba; ydermeere kand man af denne Luud faae efter Magnesiam, et brugeligt Tartarus vitriolatus, og det førømmældte lixivium ultimum, til at præparere andre Medicamenter med, som ovenmældt, og til den Ende kunde benævnte Moderluud sælges til Apothekerne, og indbringe en god Summa Penge.

Den Fierde Forbedring kunde skeep, naar man om Vinteren, da Saltet sydes, loed i det mindste halv Deelen af det Søe-Vand, hvormed man udluder Salt-Asken, indfryse, hvorved Saltet øyensynlig skulle formeeres. Endelig for det femte, skulde end videre Undersøgning endnu foretages, om ikke Soden, som samler sig i Skorsteenen (471) af den Salt-Jord, som man koger Saltet ved, (hvor om tilforn er talt) kunde give en Salmiak: I det mindste synes denne Jords Væsen, som fornemmelig bestaaer af forraadnede saltagtige Urter, og den Røg, der, naar det brændes, ligner Lugten af Koe-Møg, at give temmelig Formodning dertil. ” Saavit Hr. D. Fabricius.

Hvorledes, ved samme Leylighed, kunde forskaffes et indenlandsk sal Amoniacum forestilles videre med saadanne Grunde, som de faa Læsere, der maatte udstrække deres Curiositæt saa vidt, selv kunde eftersee paa bemældte Sted.

Salpeter (som for fin Brug, særdeles i Krigs-Tider, er høyere fornødent nu omstunder, end man maatte ønske) avles her som andensteds, nok af i de Danske Grunde (*)

(*) Særdeles meener Mag. Dyssel, at den Laalandske Grund skulde holde meget der af. See Acta Societat. Hafn. Tom. II.

Med at sanke den dertil beqvemme Jord under Tag, saaledes at den kand komme til at florere og blive beqvem til Kaagning, blev vel i høylovlig Kong Christiani IV. Tiid, giort Begyndelse i begge Rigerne, som sees af adskillige derom udgivne Kongelige Befalninger. Men det gik da ligesom siden, med en Deel af deslige nye Foretagende, nemlig at Udfaldet ikke ville svare til Forsettet. Et nyt Forsøg paa samme Sag er i disse sidste Aaringer giort af et Interessentskab, som med en Snees Tusinde Rdlrs. Indskud, haver anlagt et vidtløftigt Salpeter-Værk i Hillerød ved Friderichsborg, lige ud for Slottet. Dertil ere bygte mange Plant-Lader, hver 100 Alne lang ig 8 breed, efter den Aar 1746 i Sverrig vedtagne Plante-Maade. Endnu er Massa ikke saa moden, at man med Kaagningen (472) haver giort Begyndelse for Alvor. Men af de til Forsøg giorte Prøver, har jeg seet nogle saadanne, som lader haabe det beste. Paa Christianshavn haver en Particulier ved Navn Lange, nogle Aar tidligere, begyndt det samme, og af hans Salpeter-Værk, sælges aarligen en temmelig Qvantitæt. Dog tilføres os allermeest af det Slags, ved det Asiatiske Compagnies Skibe, som under deres Retour-Ladning, tage Salpeter til Ballast.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Vitriol. Andre til Saltens Classe henhørende Mineralier, særdeles Alun og Vitriol indeholder Landets Grund paa adskillige Stæder, og til disse nyttige Tings Anvendelse, er vel giort Forslag af én og anden, dog ikke endnu, saa vidt jeg veed, for Alvor lagt Haand derpaa, med mindre det nyeligen er skeet ved Fridericia i Jylland, efter den Anmeldelse, som gjøres om dette Forset, i Act. Societat. Hafn. Tom. VII. P. 455. Saa vel der, som ved Biørns-Knude og ved Rosenvold i Bierge-Herred udi Nørre-Jylland, findes en feed og sort Alun- og Vitriol-Jord, af hvilke 6 Skiepper har givet 13 Pund. Paa Fuer-Land, anvises af Monfr. Thaarup ogsaa en god Vitriol-Jord. Ligeledes findes denne sidste her i Landet ved Jægers-Priis saa god, at Hr. Apotheker Cappel, som har forsøgt den, siger, eet Pund Jord holder 6 Lod god crystalliseret Jern-Vitriol. Af de Vand, som udflyder fra Møens-Klint, slutter Mag. Dyssel, i sin Relation, som læses i det Oeconomiske Magazin Tom. I. p. 244, at ogsaa den Grund haver noget deslige i sig. Ved Boerne i Aakers Sogn paa Bornholm findes megen Alun i Skiever-Steen.

Svovel. Om Svovel meenes det samme, der og andensteds: dog har man ikke fundet af dette Slags andet, end de saa kaldte Riis-Boller, som (473) ikke sielden forekomme paa adskillige Steder i Strand-Bankerne, allermeest ved Stevns og Møens-Klint, gemeenlig ikke større end et Æble, dog har jeg én saa stor som et lidet Barne-Hoved: Naar det kastes paa Ilden, røger det meeste bort i en svovelagtige Damp. Mange Kiær og Tørve-Moser forraade deres stærke Blanding af Svovel, deels ved opstigende Dampe, som antændes i Luften og af Almuen kaldes Lygte-Mænd, deels ved den ubehagelige og for Brystet skadelige Lugt, som følger de Tørv, der graves paa saadanne Stæder.

Jordbeeg. Med Svovel er adskillig anden slags Jord-Beg eller jordagtig Fedme beslægtet, saasom det man kalder Asphalt, Naphta Petroleum, dog mærkes her til Lands ikke meget af det Slags. Ved Boerne i Aakær Sogn paa Bornholm, findes en Art Bolus saa feed, at Hr. Byeskriver Birck holder den for et slags Jord-Beg, oh Monfr. Thaarup beretter i sin Journal at have fundet, paa Fuerland, Jord-Beg indsluttet i mørkbrun Leer. Det samme sees ved Kollekolle paa Kiøbenhavns Amt, i lige saadant Leer, som er mig tilsendt fra Hr. Regiments-Skriver Dahl, dog er Fedmen der i saa liden, at den knap kiendes, førend Leeret legges i Ilden, og det flyder frem i nogle smaa Draaber. Hvor Steenkul findes hos os, saasom paa Bornholm, og efter Monfr. Thaarups Meening, paa Fuer, der maa i den tillige være noget af bemældte Fedme.

Rav eller Bernsteen. Denne Materie leder mig uformærket til at melde, ved dette Capitels Slutning, noget lidet om Rav eller Bernsteen, som findes i temmelig Mængde, paa vore Danske, særdeles de Jydske Strand-Bredder, og uden Tvivl haver sin Oprindelse af en slags underjordisk Fedme (474), eller nogle bituminøse Kilder paa Hav-Bunden, hvis udflydende Olie hærdes ved det salte Vand. Hvad som kunde siges herimod, er dette, at, skiønt Rav egentlig og allermeest findes paa Strandbredden, saa har dog denne Regel sin Undtagelse; thi da man, i forrige Seculi Begyndelse udvidede Kiøbenhavns Fæstning, fandtes Rav 3 Alne dybt i Jorden. Saa er det og funden meget langt fra Havet, efter Wormii Tilstaaelse, nemlig ved Greiffenstein i Schlesien og Eisleben i Sachsen. Men der kand i ældre Tider have været Salt-Kilder, som have hærdet det, efter bemældte Autors Meening, som siger: Skiønt der ogsaa kunde findes bituminøse Kilder, som have deres Udflod i ferske Søer, saa faaer Rav dog der i ikke sin Fasthed, fordi det Fattes Salt, som skulle have hærdet det. Sette jeg nu, at paa bemeldte indenlandske Steder, tilforn har været Salt-Kilder, da kand Jord-Fedmen derved ogsaa være kommen til Consistence. Var det mueligt, at borttage denne Haarhed eller gjøre Rav til en flydende Materie, som kunde støbes, da fik de mangfoldige smaa

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Stykker, som findes ved vore Kyster, langt større Priis, skjønt de desforuden sælges efter Vægt temmelig dyre, meest til Hollænderne, som der af uddrage (476) Oleumsuccini, eller Rav-Olie, hvilken nogle kalde den Europæiske Balsam. (*)

(*) Fra Lemvig og Ringkiøbing sendes aarlig en god deel Rav til Amsterdam, meest det som findes paa Strandbredden ved Harboe Ør og i den Egn. Ved siderne af Graadyb og Langlie, tages megen Rav. Naar en Storm haver opkastet den friske Tang, da gaae Bønderne i Ebbens Tiid, ud paa Grunden og med egne Instrumenter adskille den friske Tang samt riste den saa smaaligen, at Ravet adskilles og nedfalder, undertiden i heele store og rare Stykker, men gemeenligen mindre og ikkuns til Apothekernes Brug.

Hos de gamle Græker og Romere var Rav i saa stor Priis, at Plinius beretter, et lidet Menniske-Billede eller Efterligning i Rav, kostede ligesaa meget, som et levende Menniske. I den Betragtning er det, som Hr. Etatz-Raad Suhm siger i sin Afhandling om de Danskes og Norske Handel of Seylats Act. Societ. Hafn. Tom. VIII. P. 29, at Rav har været eet af de fornemmeste Midler, som have beveget de nordiske Folk til Handel, da de sydlige satte stor Priis derpaa, og betalede det med anseelige Vahre. Nu omstunder er Preussen det Land, hvor Rav fornemmelig findes, og i største Mængde udføres: men da saa vel den heele veste-Jydske Søde-Kyst, som den vendsysselske paa begge Sider, og særdeles Lessøe, giver god Forraad deraf; saa maatte man spørge: hvad det egentlig var for en Øe, som Plinius Lib. IV. Cap. 27 kalder Raunonia, hvor, efter Timæi Beretning, Rav skulle findes. Det Navn kand nu være gandske glemmt og gaaen af Brug, men fordem have betegnet et Land, hvorfra man hentede den Ting, som kaldtes Rav, og gav Landet der af det Navn Raunonia. Latinerne kaldte Rav ikke alene fuccinum, men ogsaa glessum. Derfra udlede nogle Navnet af forbemældte Øe, Lessøe, som skulle være glesfaria (476). Dette vil jeg ikke just bekræfte, en dog sige saa meget, at enten denne eller nogen anden af vore Danske Øer, hvor man har hentet Rav, kand formedelst det Danske Navns Overensstemmelse, best svare til bemældte Plinii Raunonia. I deslige Ting, bør man vel ikke bygge nogen Setning paa blotte Navne og Bogstaver, men naar Tingenes Natur tillige stemmer overeens dermed, da kand der reyse sig en Formodning, i det mindste ligesaa rimelig, som naar Hr. Bayer i sin Lærde Afhandling om denne Materie in Aclis Societat. Berolinems. Henfører Raunonia til den Flod Eridanus, eller andre til noget andet.

Det Femte Capitel.

Om adskillige Metaller, ædle og u-ædle, til

Hvilke man har fundet nogle ufuldkomne

Spoer i disse Lande.

Næst Mineralier eller umoedne og halve Metaller, maatte her ogsaa spørges: OM den Danske Grund indeholder noget slags af de egentlige Metaller, ædle eller u-ædle? Spørgsmaalet kunde korteligen besvares med Ney: naar det sigter til Metaller, betragtede i saadan Mængde, at man paa nærværende Tiid førde dem til virkelig Brug og Nytte. I Dannemark ere ikke noget Bergverk. Alle Metaller hente vi fra Norge eller andre Lande, hvor baade Malmen og Skoven til at smelte dem med, er overflødigere.

Tvivlsmaal om Danske Metaller. I den Betragtning maatte det synes underligt, efter første Anseelse, at J. J. Pontanus, saasom en indfødt Dansk Mand, i sin Boreas ejusqve laudes p. 347. at hiin store Skribent havde udladt sig noget nøyere herom (*Latin). Dog see, der er en blot Mistydelse af den gode (478) Pontani Ord, hvilke noksom stadfæstes og forklares ved sig selv, naar de læses i deres fulde Sammendrag, da de egentligen angaae Skaane, Halland og Blegind, saasom de Provintzer, der vel i Pontani, men ikke i Sperlingii Tiid, tilhørde Dannemark. Saaledes oplyses dette Twivlsmaal tilstrækkeligen af den Kongelige Archivario Herr Justitz-Raad J. Langebeck i Actis Societat. Hafn. Tom. VII. P. 450. Hvor Slutningen bliver denne: ”Ja, om han (pontanus) end og havde anført de samme, hvor han beskriver Dannemark i Almindelighed, havde han dog ikke haft Uret, efter som Skaane til hans Tid, var ligesaa vel en Part af Riget, som enten Jylland, Sieland, eller noget af de øvrige Landskaber: og kunde derfor, saa længe Skaane var dansk, vel med Sandhed siges, at Danmark havde sine egne Metaller, i det mindste bekiendte Jern-Værker. Men naar man og undtager Skaane, har dog forberømte D. Sperling i et ældre Skrift om det øvrige Danmark, berettet, at man ofte har forsøgt at grave efter Metaller, og om endskiønt man har fundet Aarer, har de

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

hidindtil ikke lønnet Moden (*Latin). Jeg har ingen Aarsag til at mistænke den gode Sperling, men beklager alene at jeg ingen nøyere Efterretning haver om disse af ham omtalte ofte giorte Forsøg til Metallers Opfindelse i Danmark. ” Saa vidt Hr. J. Langebeck.

Denne i vort Lands ældre og nyere Historie, meget kyndige Autor haver gjort sig al mulig Flid for at oplede alt det der havde nogen Hensigt til Oplysning om Metallernes Historie, i alle trende nordiske Kongeriger: (479) Og skiønt Opskriften paa hans Arbeyd in Actis Societat. Hafn. Tom. VIII p. 235 seqv. Lover alene Anledning til en Historie om de Norske Bergverkers Oprindelse og Fremvext: saa meener jeg dog, vore Naboer i Sverrig ville skiønne paa den Tieneste, dennem tillige er skeet, ved de antiqvariske Efterretninger, som formedelst hans Fliid ere dels opdagede, dels satte i et fuldkomnere Lys.

Denne Materie om danske Metaller, eller det, som indtil vore Tider, kand siges om dem, er saa lidet, at jeg allerkortest kunde henvise Læseren til bemældte vidtløftige Actis Societatis, følgelig ikke i ret mange Hænder, vil jeg deraf, saavel som af nogle faa andre private Efterretninger, de danske Metaller angaaende, samle det Væsentlichste, saavidt samme ikke bør savnes i Landets Natur-Historie.

Guld paa Bornholm. Til Guld, som den allerældste Metal, meenes at paa Bornholm, tvende Steder skulle findes Tegn, nemlig først i Øster-Larskiær, eller St. Laurentii Kirke-Sogn, hvorom Hr. General-Major L. de Thura, i sin Bornholmske Beskrivelse, p. 66, 82. 272 er at læse, da der efter den Beretning, i forrige Tider, er funden en Guld-Mine, men ey af den Vigtighed og Afgift, at Producenten kunde erstatte Omkostningen. Dernæst, efter samme Autors Ord: p. 58, 83 i St. Mariæ Sogn, ved et Sted, kaldet Hakkeleth, hvor Aar 1639 nogle Gravere have fundet en Slags Gud-Aare eller Guld-Materie, men af saa liden Betydenhed, at Udarbeydningen ikke fandtes at være Bekostningen værd.

Og Helgeland. Om Øen Helgeland, liggende under Hertugdømmet Slesvig, beretter J. J. Pontanus in Chorograph. Dan. P. 739 seqv. Af et Brev, (480) som Land-Fogeden Georg Bruik har skrevet til den Kongelig Statholder Henr. Rantzow, at det saa kaldte hvide Berg der paa Landet, haver givet baade Guld- og Sølv-Ertz af sig. Den første førde man til Hertugen af Gottorp, som sa han lod den behandle og skille, fik deraf det bedste Guld, og tillige saa meget Svovel, som alene kunde betale Umagen. (* Latin) Om samme Helgelandske Guld-Aare melder ogsaa D. O. Sperling i sin Boreas p. 250 og Joh. Laurentz in Museo Regio P. I. Sect. VII. No. 5 dog alene efter Pontani, ligesom denne efter bemeldte Landfogets Relation. Derimod melde de nyere Beskrivelser om Hertugdømmet Slesvig, saasom Danckwerts, Heimreichs, Petersens, Büsching og Fleeres, vel om adskillige andre særdeles Ting, Helgeland angaaende, men aldeles ikke om bemældte Guld-Aare, maaskee fordi den Klippe, i hvilken samme fandtes efter Haanden ved Havets Magt, er løsnet og bortskyllet, ligesom det øvrige trues med samme Undergang. Det sidste Stykke af meerbemældte Guldholdende hvide Klippe, kaldet fat witte Kliff, forsvandt aldeles den 1 November 1711 efter den Beretning, som Hr. J. Lass giver derom i sin Nachricht (481) von Heiligenland, Flensb. 1753. p. 39. Slutningen bliver da, at Tidens Tand, som fortærer alting, ogsaa har fortæret det sidste Stykke af en Guldholdende Klippe her paa Landet.

Uvisse Anviisninger. Andensteds i samme Fyrstendom, særdeles i Flensborger-Amt, har det i vore Tider ladet sig ansee, ligesom man skulle være kommet paa Spoer efter nogle Kiendetegn til

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Metaller-Gange i Jorden; dog har det Haab alene grundet sig paa nogle saa kaldte Haand-Steene, eller enkelte afbrudte Stykke, som her og der paa Marken ere fundne, og i Smeltning befundne saa rige, at hvis man nogen Tid opdagede deres Moder-Aare, syntes samme fuldkommelig værd at optage. I hvorom Alting er, vil jeg anføre, for Eftertidens Skyld, det Brev, som den Kongelige Cabinets-Secreterer Hr. Statz-Raad H. C. de Esmarch derom haver tilskrevet Velbein. Hr. Archivario J. Langebeck, lydende saaledes: (*)

(*) See Acta Societæt. Hasn. Tom. VII. P. 447 seqv.

”Paa Deres Forlangende af 18 hujus har jeg den Ære at tilkiendegive, hvad mig, angaaende de nær og omkring Flensborg opdagede Guld- Sølv- Blye- og Kaaber-Haltige Ertser er bekiendt.

Af nogle Haandstene. 1) Den første Opdagning af Blye-Erts gjorde, for nogle Aar siden, en Flensborgsk Hyrde, som ved Hans Majestæts sidste Giennemreyse levede endnu, og den Tid tiende en af mine Søstre, Raadmand Strickers Enke, hvis Søn havde lagt sig efter Metallurgien, og tegnede med Tiden til at præstere noget retskaffent deri, men han døde i sine beste Aar, og med ham det første Skin af denne Opdagning. Steenen, som Hyrden bragte til denne Afdøde, var en som man grangivelig (482) kunde see, med en Plov gandske plat og flad afpløyer Spidse af en Klippe, af skøn hvid Spaet med Blye-Glands igiennem meleret, som denne Hyrde havde anseet for Sølv, og derfor bragte til bemældte min afdøde Neveu. Efter hans Død havde min Broder, Lic. Medicinæ i Flensborg, taget denne Steen til sig, som viiste og forærede mig dette Stykke, saa vidt deraf endnu var i Behold, og Hr. Apotheqver Cappel her i Kiøbenhavn, ved der over anstilte Prøver fandt, at i et Centner var 25 Pund Blye. Stedet, hvor dette Stykke var fundet, var paa S. Nicolai Mark, ey langt fra en stor derved liggende Søe.

2) Derefter, og da min Broder sagde mig, at en endnu uden Tvivl levende Guldsmed i Flensborg, efter Rygte, havde i lige Maade fundet Guld- og Sølv Haand-Steene, fik jeg allernaadigst Befaling at udforske, om Sagen var Sandfærdig eller ikke? Jeg talede da Guldsmeden til derom, under hans Troskabs-Eed og Pligt, og han tilstod, 1) at han nær ved St. Johannis Sogn, strax uden for den saa kaldet Holweg, paa Marken, havde fundet et temmelig Stykke Blye-Erts, hvor af han gav mig det endnu til overs havde Stykke, som var saa rigt, at, efter adskillige derpaa satte Prøver, et Centner holdte 90 Pund Blye, og af en tydsk Bergmand forsikret, at han dets Righoldighed aldrig endnu havde seet eller hørt. 2) Hvad de fundne Sølv-Haand-Stene var angaaende, saa fortalte han, at han om Efterhøstens og Slagter-Tiid, ey langt fra et saa kaldet Skæfer-Huus, da han der vilde kiøbe et par Stude til Vinter-Provision, gik paa Veyen par curiosite efter en Plov langs Ageren, og da Ploven omveltede et par glimrende Steene, tog han (483) dem til sig, proberede dem hiemme, fandt dem rige af 3 til 4 Lod Sølv, og sin Umag vel betalt. Som og adskillige andre Gange var skeet, og havde han faaet sin Umage snart betalt, snart ikke.

3) Hvad den Steen, hvori der var Guld, angik saa havde en Mand fra Jørgensby, som Staden er incorporeret, bragt ham en Haand-Steen, saa stor som en Haand, og bedet til er Prøve, at afslaae og probere saa meget som et par Lod, hvilket han havde giort, og leveret ham det deri forefundne Guld og Sølv, som meget righaltig, men Manden vilde ey have smeltet Resten, som han havde taget, og beholdt hos sig selv hiemme. Guldsmeden havde trængt stærk i ham, at sige ham, hvor denne Steen var funden, og endelig havde han forklaret, at han paa Brarup Mark (ligger 3 Miile fra Flensborg i

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Angeln) havde par hazard funder den, da en Hest med sin Bagskoe skulle have kastet den op, og han, som gik efter og saae det glimrende paa Steenen, havde puttet den hos sig.

4) Disse første Anledninger animerede, til at give Ordre til Guldsmeden og en anden Liebhaber, paa Kongelig Bekostning, at gjøre en liden Tour omkring Flensborg, for at udsprede, om der fandtes fleere Stæder Tegn til Sølv, Blye og andre Metaller, og endskiønt begge ey ere mindre end Bergmænd, fandt de ved adskillige Lands-Byer, Jannebye, Vilskov, Kaaber-Møllen, Gryn-Vand-Møllen, Jarlund ec. Sølv-Kaaber og andre ædle Metalhaltige Ertser. Hvoraf jeg endnu har 4 á 5 Prøver tilbage, hvis reene Indhold Hr. Doctor Holm D. B. skal tilkiendegive.

5) Endelig hørde jeg og meget tale om et Slags ægte Sølv-Sand, som gangviis, dog i temmelig Dybde, skulde findes ey langt (484) fra Øverste Flensborg. Toe Ryttere havde viist Bønderne der omkring saa mange Prøver, at endelig en heel Bye slog sig sammen, og grov et temmelig dybt Hul, men da de ey vare Berg-Folk, og der kom en stor Plads-Regn, skiød, til Lykke paa en Søndag, heele Hullet til, og Rytterne echaperede, som nogle Uger af Bønderne vare defrayerede.

Imidlertid fortalte min Broder mig dog, at en Tydsk igiennemreysende Bergmand havde statueret Mueligheden, samt undersøgt Øversee-Søe, og forsikret at der var Klipper i den, og at de strøg bort under en ey langt fra Popholt liggende Bye, Smedebye kaldet, som man indtil nærmere Undersøgning da maa udsette. Dette maa jeg og med Vished, som en Curiositet sige, 1) At Slien, som gaar til Slesvig, udkaster, som jeg ved Ulnis i Angelen har seet, den Tid jeg for nogle Aar besøgte min der boende Broder, og engang spadserede ved Strandbredden, en mængde af rød Kride. 2) At og jeg, ved et par Timers Tid, jeg var i Staden Aabenraa, observerede, at dens høye Bierge i det ringeste indeholder en Hoben Jern, og, Gud veed hvor mange fleere Ertser 3) Saa og, at om D. B. vil viide, hvad for Slags Metaller, der egentlig er ved Aabenraae, Lygom-Kloster, Tønderen, og til deels i der Haderslebske, saa skal Hr. Licent. Midicinæ Fabricius i Tønderen have deraf et anseeligt Forraad, som en stor Liebhaber af Metallurgien. ” Jeg er

Kiøbenhavn d. 25 Martii 1758.

H. C. Esmarch

(485)

Af den Vitriol-Jord, som tilforn er viist at findes adskillige Stæder, have nogle forsøgt at uddrage Kaaber, og atter af dette Kaaber lidet Sølv. Saa har man og, efter en Vens Beretning, i Hads-Herret, fundet maadelige Hannd-Steene, som holdte en liden Portion Sølv.

Jern. Jern er uden Tvivl den Metal, som her og andensteds snarest findes, i sær det saa kaldet Myre-Jern, som Bønderne i Norge og Sverrig, grave af deres Moser, og smelte i smaa Parthier, dog med temmelig god Fordeel. Det samme har den Jydske Bonde gjort fordum, da Skoven var overflødigere; Ja ikke alene der, men ogsaa her i Siælland, vidner visse Slags Tørve, ved den udbrændte Aske, om er riigt Indhold af Jern, og jeg har giemt en Tørve-Aske, som er intet andet end *crocus martis*: Den drages af Magneten, og kand tiene til rød Farve: Mosen hvor denne meget jernagtige Tørve graves, skal være ved Lands-Byen Herløv paa Friderichsborgs Amt. Fra Stadel-Aae i Riber-Stift, har en Ven sendt mig temmelig store Kloder af coaguleret, men ureen Myre-Jern, som der findes baade i Vandene og paa Marken liggende adsprete, ligesom store sorte Steene: de ere til

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Anseende noget nær som de Jernfinner, Smeden udrenser af sin Esse, dog ikke saa gandske poreuse. **Fordum smæltet her til Lands.** Der i Egnen bruges de i Steden for Kampe-Steen, ikke heller due de til andet i en Provintz, hvor Brændsel er alt for dyre til Smeltning. Denne skal midt i Jylland have fordervet de beste Skove, hvilket bevidnes ikke alene ved Sandsagn, men ogsaa ved Levningerne af hine gamle Mas-Ovne. (*) (486)

(*) Til nogle jydskes Skoves Ruin, have ogsaa Glas-Pusterier i fordum Tid hiulpet meget. F. Ex. Udi Tim Sogn under Silkeborg Amt, staae endnu gamle Mure og Ild-Stæder, som Bønderne kalde Glas-Ovnen, og i de derhos liggende Aske-Dynger, findes mange Glas-Klumper.

Alun og Vitriol med Kaaber. Jeg vil slutte dette Capitel med den Efterretning, som Hr. J. Langebeck i ofte anførte Anledning til de Norske Bergverkers Historie. Act. Societat. Hasn. Tom VII. P. 454. seqv. Haver indhentet fra Hr. Apotheker Steuben, saa og samme Hr. Archivarii Historiske Anmærkninger over den Deel af de jydskes Bønders Land-Gilde, given i Jern-Kloder: Ordene ere følgende: "Efter Løfte giver jeg mig den Ære, at tilsende dem den Efterretning, angaaende de mig bekiendte Mineraliske Ting, som iblant andre findes i Jylland. I Bierre-Herred ved Søe-Kanten paa Biørns-Knude er en stor Deel Vitriol- og Alun-Ertz, som bestaaer i en sort feed leeragtig Jord, af hvilken jeg Anno 1752 fik ungefær en 6 Skiepper at undersøge, og bekom af samme Quantum hen ved 13 Pund Vitriol. Solutionen blev forrettet i et Træ-Kar, men Indkaagningen skeede i et stort Jern-Kar, hvor der da paa Bunden præcipiterede sig 5½ Lod fint Kaaber. Jeg har siden ikke havt Leylighed videre at undersøge samme. Saa findes videre i samme Herred ved Rosenvold, paa begge Sider af Veyle-Fiord, af bemældte Ertz, og ved Fridericia iligemaade, hvor der og nu bliver anlagt et Vitriol- og Alun-Verk. Paa alle disse Stæder findes en stor Deel Svovel-Kies, og Jorden er beblandet med Glimmer eller Marien-Glas. Af Jern-Ertz findes og næsten overalt en stor Deel. Herr Cancellie-Raad Hofman og jeg blev i næstafvigte Aar beordret at eftersee og undersøge de øde Heeder der i Landet, og kom paa samme Tour til Vrods Sogn, og i Vrods-Bye, som ligger i Heede-Egnen, hvor vi holdte os lidet op, blev jeg ved et Bonde-Huus et stort) Stykke (487) Jern-Ertz, som kunde ongefær veye 10 Lispund; det saa ud som en Slakke paa den eene Side, men paa den anden jevnt og compact. Vi spurte Bønderne, hvor det var kommet fra, blev os af dem fortalt, at der paa deres Mark, hen imod en Søe, laae en stor Mængde af saadanne Slakker, smaa og store, hvor og dette Stykke var kommet fra, og deres Gamle havde fortalt, at der i forrige Tider skal have været en Smelte-Ovn, og de endnu kand see Stedet, hvor den har staaet. Den jernagtige Materie, hvoraf de i den Tid har betient sig, findes der overalt nok af, den ligger ongefær 1 á 2 Alen, somme Steder meere og mindre dybt i Jorden, ligesom en Skorpe, 1 Quarter til ½ Alen tyk. (*) Af denne Materie fandt vi adskillige Stæder, hvor vi kom (**). Hvad de Farve-Jorder af Ocher og Brun-rødt angaaer, som og har sin Oprindelse af Jern-Materien, har Hr. Inspecteur Birck vel givet den Efterretning om, hvor det er anlagt.

(*) Denne Jernholdende Materie, hvor den findes i Jorden, kalde Bønderne ál, og, naar den er til Hinder i deres Pløyning, bruge de den Tale-Maade, at de ikke kand komme i Jorden for ál.

(**) Paa denne Reyse i Hende-Egnen, blev Hr. Steuben vaer en Dam, som laae høyt, men dog holdte Vandet vel, og det i den hedeste Sommer-Tid. Da han vilde vide og eftersøge Aarsagen dertil, fandt han, Bunden i Damen at bestaae af denne haarde Jernbundne Jord.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

I Fyen ved Bildeshauge, findes der ligeledes en Mængde Svovel-Kiese. Iligemaade er paa Raskenberg Grund tet ved Nyborg imod Søen, et Sted, hvor der findes en stor Deel Sand, som skal holde Sølv og noget Guld i sig. Der findes Kiendetegn, at der tilforn er arbejdet der paa Stedet, med Smeltning og andet. Hvorfor (488) og den forrige Eyer af Raskenberg, Sal. Hr. Justice-Raad von der Maase, har reserveret sig og sine Arvinger Rettigheden til denne Guld- eller Sølv-Sand, i Fald at nogen engang vilde indfinde sig og optage dette Verk med Fordeel. ”

Dette er alt, hvad jeg for denne Gang kand tilmælde herom, skulle herefter noget mere opdages, og mig forekomme, som kunde være dem behageligt at ville vide, skal jeg vise, at jeg stedse er

Vaysenhuset d. 27 Febr. 1758.

V. Steuben.

Jern-Kloder gaves i Landgilde. At man ogsaa forud paa sine Stæder i Jylland haver haft et Slags Jern-Avling, synes at kunde nogenledes vist sluttes af gamle Mageskifter, Skiøde- og Fæste-Breve, hvorudi, iblant de Species, som Bonden skulde give til Land-Gilde, undertiden findes nævnede saa og saa mange Jern-Kloder. Jeg vil her til Eksempel anføre følgende Udtog (*)

(*) Af en Registrant i det Danske Cancellies Archiv.

Christiern Stygge til Randrup fik Mage-Skifte af Kong Christian den tredje, og Eyendom paa noget Gods, først en Gaard i Middelsom Herred udi Vinkel-Sogn udi Randrup, som Christen Stygge nu selv iboer. En Gaard i Liusgaard-Herred i Ringe Sogn og Bye. Derimod fik Kongelig Majestæt, først en Gaard i Henge-Sogn og Bye, Bertel Persen iboer, giver XX. Kloder-Jern, 2 Mark Giesterie. En Gaard ibidem giver halt saa meget. Datum Odense, Løverdagen poft Bartholomæi, Anno 1544. Ligeledes har Christoffer Gøye til Afvensberg, Væbner, giort Mage-Skifte med (489) Høymældte Kong Christian III. Hvorved han af Hands Majestæt fik trende Gaarde i Liusgaards Herred, den eene i Elsborg, den anden i Døsinge, den tredje i Giørsløv, og derforuden et Kronens Vol udi Giørfløv, som Lauritz Persson paaboer, skyller aarligen X, Kloder Jern, et Brendsvin, 12 Skilling Giesterie; og Kongen derimod bekom hans Gaard udi Helstrup ec. Dat. Nyeborg d. 15 Junii 1558. (*) (*) Originalen giemmes i det Kongelige Archiv. Men paa det ingen skal tænke, at denne Jern-Afgift alene har været brugelig i Christiani III Tid, og ikke tilforn, kand jeg endnu med et meget ældre Document af 1503 godtgjøre, at man ogsaa i Kong Hanses Tid, paa sine Steder i Jylland har ydet Jern-Kloder i Land-Gilde. Samme, som er en Forskrivning af Biskop Niels Friis i Viborg, og ikkun gandske kort, vil jeg her heelt indrykke:

Wii Niels Friss med Grotz Naade Biskop udi Wiborg, Giøre allæ witherligt, mett thette wort opnæ Breff, och wedherkendher offs oc worw Efterkommer Biskop, aff witherligt Gieldh skyldege at wærw thenne Breffvissere Niels Clementssøn, eller hands Affningæ VII. Lefther Ruff, two Lesther Malt, XII Skippund Flesk, som gott er og switt giøre, som Thames Jenssøn wdi Kaas haffde lantt aff forscreffne Niels Clementssøn, och ther til fire oc sexsintyffvæ Ørter Korn, Ruff, Byg oc Havre, som Thomas Jenssøn war Niels Clemmentssøn plictege (490) for affgift og Landgilde af Gotz i Lyffgordherrit, som Niels Clementssøn haffde wdi Pantt af Thames Jenssøn, nittan oc tyve Setting Skipper Smør, og firetyffve Klodher Jern, wi beplichther og tilbindher offs eller worw Efterkomer Biscop at betale og fornyge forscreffne Niels Clemmentssøn eller hans Arffninge innen Jwel nw næstkommendes wthen, allæ Gensegelffæ, Hindher, eller Helperedhe wdi nogher Maade. De skal

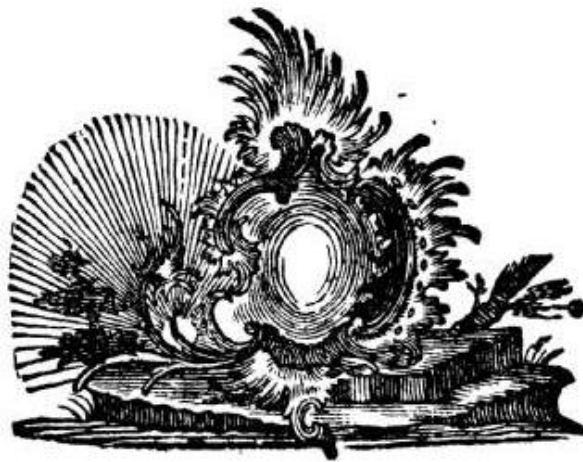
II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

wii eller worw Efterkommer Biskop holde forscreffnæ Niels Clemmentssøn eller hands Arffninge thet wthen allæ Skade. Till Windiffbyrt trwcke wi worw Intzgell nedhen paa thette Breff. Datum Anno Domini M. D. III. paa Pintzsøndag udi Wiburgh.

Foruden alt dette, er mig endnu i Archivet forekommen en Optegnelse, som ikke er meget yngre, og i det høyeste af Kong Christian den andens eller Friderik den førstes Tid, paa en Hob adskillige Vahrer, som Hald-Slot fordum haver haft af underliggende Bønder-Gods, eller som Læns, anden aarligen skulle udgiøre af sit Læn til Kongens Tieneste: Samme opregner alle de Species, som skulde ydes in natura, og hvor meget af hvert Slag, Rug, Malt, Havre, Smør, Honning, Svin, Faar og Lam, Gæs, Høns, Skatte-Kiøer, Skov-Vogne, nye Vogne, Hiul, Gæsterie-Hæste, Landgilde-Penge, Gæstnings-Penge, Sageflad, Gaard-Fæstning, Oldengield, Tieneste med Heste, og, foruden alle disse Sorter, Jern LXXXV Kloder. Saa vidt af bemældte Sted. Hvad jeg vil legge hertil, er dette, at Velærværdige Hr. David Schytte saasom en Kiender af Ertzer (491) og andet til Chymien henhørende, siger at de Prøver af dansk Myre-Jern som findes hos ham, ere rigere af Indhold end alt hvad han deraf har seet i sit Fæderne-Land Norge.

Blye-Ertz. Paa Bornholms Nordre Side, særdeles ved Hammers-Huus, kiendes nogen Anviisning til Blye-Ertz, men ikkun oven i Jorden og Nyreviis, ligesom angeslogten, efter Berg-Folkene Sprog. Herr. Byeskriver Birch beretter, af efter de giorte smaa Prøver, holder denne Blue-Malm 30 p. Cent. (492)

Det Siette Capitel.

Om Havet eller det salte Vand, som i Øster-

Og Vester-Søen, omgiver de Danske Provintzer;

Saa og om adskillige Danske Søe-Havne,

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Fiorde og Vige.

Næst Dannemarks Luft og Grund i Almindelighed betragtet, følger det tredje Element, nemlig de Danske Vande, saa vidt samme kunde fortiene nogen nøyere Eftertanke. Disse Vande ere nu enten det salte Hav-Vand uden omkring Landene, eller de indenlandske ferske Vande, i staaende Søer, Aaer, Bekke og Kilder. Hver Slags for sig vil man berøre, efter Evne og Fornødenhed.

Mange Øer i Danmark. Land-Kortet viser, at Danmark, alene ved Enden af Sønder-Jylland, er Landfast med Tydskland, følgelig bestaaer det, næst den Cimberske Halv-Øe, som har Vand paa tre Sider, af nogle store og en Mængde smaa Øer eller Eylande, som Havet allevegne omgiver, og ved mangfoldige mellemløbende Sund, adskiller. Ja saa mange ere de mindre Øer og Holme, at man hidindtil ikke i nogen Lands-Beskrivelse, mindre paa noget Land-Kort, haver fundet deres fulde Tal og Navne. Ikke heller er man endnu gandske vist forsikret om, at slet ingen Holm eller liden Øe skulle være udeladt, endskiønt man haver gjort sig al Umage for at finde og nævne dem alle, baade paa Kortene, og i det nærmeste faste Lands-Beskrivelse. (493)

Imidlertid er det salte Vand, som adskiller og allevegne giennemskiærer Danmark, ikke eet men trede Slags af Navn, saa vel som af visse Egenskaber, nemlig Øster- og Vester-Søen, samt midt imellem dem begge, Kattegat. (*)

(*) Kattegat er ligesom en Forstue til Øster-Søen. Det strækker sig fra Skagen til Øresund, midt imellem de Jydske og Svenske Kyster. Navnets Oprindelse er nogen Tvivl underkastet, ikke for den sidste Stavelses Skyld, som synes at være givet af plat Tydsk eller Hollandske Sjø-Folk, hvis hvilke Gat betyder Bagdelen, ligesom de Ord Fergat og Fregat betyder Skibenes adskillige Bygning, særdeles i Bagstavnen. Men hvor af den første Stavelse i Kattegats Navn skal udledes, er ikke let at sige med Vished, helst da Praunii Derivation fra det gamle tydske Folk Katti, som han overalt vil finde, fortiener ikke mindste Bifald, i Mangel af Historiske Grunde. Noget rimeligere synes Speneri Meening in Nat. German. Libr. IV. Cap. I. §. 2. om en Oprindelse, tagen af det Navn Cartris, som forudm betegnede Jylland, eller i det mindste Vendsyssel og Skagen. Anledningen giver Plinius in Hist. Nat. Lib. IV. Cap. XIII. Promontorium Cimbrorum excurrans in maria longe, peninsulam efficit, qvæ Cartris appellatur. De Cimbrers Forbiereg løber langt ud i Havet, og gjør en Halv-Øe, som kaldes Vartris. Vel mueligt, at det ældre Navn haver været Cartregat, og at, en Bortkastelse af det dobbelte R, som ikke er usædvanlig, haver gjort det til Kattegat.

Øster-Søen. Øster-Søen saa kaldet af sin Længde mod Østen, er næst Middel-Havet, den største Sinus eller Havbugt i heele Verden. Fra Vester-Søen af, bøyer den sig igiennem Kattegat, først fra Norden mod Sønden. Saa at den ved Øresund samt det større og mindre Belt, giennemskiærer alle danske Eylande, siden bøyer den sig fra Vesten mod Østen paa et par hundrede Miile saaledes, at den mod Norden adskiller baade Danmark og Sverrig fra Tydskland, Preussen, Curland og Lifland, strækkende sig, ved den Finniske Havbugt, og i (494) Rusland, og ved den Botniske Havbugt, imellem Sverrig og Finnland, op til det Svenske Lapland.

De Romere bekiendt. De Romere og Græker, som et par hundrede Aar, om ikke længere, for Christi Fødsel, havde nogen liden Kundskab om Øster-Søen og handlede her hen for at finde Rav,

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

hvilket de agtede meget dyrebart, kaldte dette Vand snart Sinum codanum, snart svevicum, snart Balticum, snart uden Tilnavn, refertum insulis eller fuld af Øer; thi heele Scandinavia syntes dem enten én Øe, eller en Samling af Øer. Blandt disse var den navnkundigste hos Latinerne Balthis, hvor af Grækerne, efter deres Maade, gjorde sig Bafilia, hvilken af vore Antiquariis holdes for at være Siælland. **Beltet eller Mare Balticum.** I hvor om Alting er, giver det Navn Balthia, saa vel som Øens Lægde tilkiende, at Øster-Søens gamle Navn var Belt, ligesom det endnu af Fransoserne kaldes La Batliqve, endskiønt Beltet nu omstunder forstaaes alene om Øster-Søens. Udløb igiennem de danske Eylande til Kattegat og Vester-Havet. Pomponius Mela er blandt de Gamle, den som tydeligst beskriver Beltets Løb igiennem Øerne, paa hvilke de Cimbrer og Teutoner boede (*Latin) Dog nævner han ikke Belt eller Belthia, saasom Plinius gjør, hvilken (495) taler om mange Øer uden Navn, men én stor ved Navn Blathia paa hin Side Scytien, hvor Timæus berettede, at der skulle findes Rav. Denne skulle kuns ligge én, men efter Xenophontis Lampafeeni Ord, tre Dages Seylads fra Scytien, og være meget stor, dog en anden ved Navn Scandinavia, allernavnkundigst og størst (* Latin)

Navnets Oprindelse. Baltia, Balticum mare og Belt er aaltsaa et ældgammelt Navn, men af det, efter Ze4ileri, Cluverii og andre nyeres Meening, skulle betyde et Belte eller Kilde-Baand (cingulum Baltheum) fordi det indslutter og omgjorder der mange Øer, er en i de nyere Tider selvgiort Gitzning, skiønt endda ikke slet saa tvungen, som naar J. C. Bechmann udsøger Navnet af der tydske Ord Gevalt, meenende det betyder de Mægtiges Hav (** Latin). Den almindelige Meening, som og A. Hvitfeld Tom. I. p. 8. antager, er denne, at Belt eller Bælt er kaldet af den navnkundige Helt Balder, som tillige med sin Broder Boe, siges at have været Othins Søn og begravet i den tvekløftede Balders-Høy, ved Lande-Veyen imellem Kiøbenhavn og Roeskild, ligesom Balders-Brønd, ikke langt derfra og Landsbyen Balderup, hvor han maaskee har haft (496) sin Høfdings Borg, efter ham skal være kaldet, ey at tale om den gammelsags Børn-Leg, i hvilken man sang eller raabte: Balder Rune, disse Bune & c.

Om Øster-Søen er lige saa gammel som Verden, om den efter Thom. Burnets Theorie, haver taget sin Begyndelse ved Syndflodens Overskyllelse, eller om en endnu sildigere Flod, være sig Ogygis, Deucalions, eller den navnkundige Cimbriske Oversvømmelse, som ikke længe før Christi Fødsel, udjog Dannemarks ældste Indbyggere, under de Cimbrers og Teutoners Navn til Italien, haver giort denne Indhuling i det faste Land; ligesom de Græske Skribentere, efter nogle Ægyptiske Præsters Sandsagn, foregive at Archipelagus og det Middellandske Hav, ja den heele Atlantiske Søe, skulle have sin Oprindelse af saadan en særdeles Oversvømmelse, hvilken havde efterladt Vand paa det tørre, men giort meget tørt Land til en Hav-Bund, der er saadanne Gitzninger, hvis Stadfæstelse paa lidet som deres Modsigelse, kand kaldes noksom grundet. **Grunden ikke ret dyb i Østersøen.** De som ere af den Meening, hvad Øster-Søen angaaer, kunde imidlertid til noget, skiønt ikkuns lidet Medhold, beraabe sig derpaa, at Grundene i Øster-Søen ligge langt høyere, end uden for i det store Hav, hvor en Dybhed af 80 til 100 Faune er ikke rarere, end her en Dybhed paa 15 til 20 Faune, og paa mange Steder findes ikke halv saa meget Vand.

Bølgerne mindre. Af denne Aarsag reyser sig vel ogsaa en anden kiendelig Forskiel imellem Øster- og Vester-Søens Vande, nemlig denne, at da i den sidste sees Vand-Bølger saa hule og høye, som maadelige Bierge, fordi Vandet der drives u større Mængde og opvæltet af en dybere Grund, (497)

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

saa falde Øster-Søens Bølger langt mindre og med en kortere Søegang, skjønt de paa en høyere Grund, baade bruse og støde stærk nok.

Ebbe og Flod ikke i Øster-Søen. Den tredje Forskiel imellem disse tvende Slags Søe- Vande, er Ebbe og Flod, som paa Jyllands vester Side stiger og falder gemeenligen 6 til 7 Fod, men i Øster-Søen aldeles ikke fornemmes, saa, snart man har passeret Belt eller Øresund. Paa Jyllands øster Side i Kattegat, er endnu noget skjønt, lidet Spoer eller Levning der af, særdeles i fuld Maane og nye Maane, eller naar Maanen er lige over, eller lige under os: Med ved Siælands og Fyens søndre Side, fornemmes ingen Ebbe eller Flod. Aarsagen til denne Forskiel er uden Tvivl, at den Strøm, som ved Maanens foranderlige Tryk paa vor Luft-Kreds, og atter ved den sidste Tryk paa Vandets Overflade, sættes i Bevægelse, kiendelige kommer fra det vide Atlantiske Hav, og tager sit Løb igiennem Canalen, hvor det snevre Sund opløfter den Allerhøyst. Siden bliver den mindre kiendelig, efter Proportion af det videre Rum, som findes imellem Jylland og Engelland, indtil den omsider taber sig efter Haanden gandske i Nord-Søen. Men forend Strømmen naer Jyllands Spidse, og begynder at bøye sig meere mod Østen, (hvilket mærkes ved det Forbjerg Holme i Thy, 4 Miile Norden for Vestervig) da er dens største Kraft allerede brudt og svækket saaledes, at det paa høyere Haand liggende Kattegat, saare lidet føler til den forbifarende Strøms Tryk, og da dette lidet skal trykke tilbage fra Norden mod Sønden; saa hører Kraften gandske op, førend den naer Øster-Søens Vande (*) (498)

(*) Noget underligt angaaende Ebbe og Flod, paa Sønder-Jyllands vester Side, beretter Petrus Saxius, efter eget Øyesyn og Erfaring, nemlig dette, at ved Amsing paa Nordstrand, følger Ebbe og Flod hinanden Vexel-viis saaledes: Naar paa den eene Side er Ebbe eller faldende Vand, da er lige over for paa den anden Side, Flod eller stigende Vand, en Ting, som ellers ikke vides Mage til. Ordene ere disse: Latin ----- Den sag fortiente nøyere at undersøges; thi da Vandets Tyngde idelig holder det i allernøyeste Jevnvegt, sees ey, hvorledes den omtalte cursus naturalis á Deo in creatione indtus, her kand tages til Grund, uden at statuere et vedvarende Mirakel.

Vandet mindre Salt. Endnu den fjerde naturlige Forskiel, som adskiller Øster- og Vester-Søens Vand, bestaaer deri, at da dette sidste paa Jyllands vester Kyster er temmelig salt, saa er derimod Øster-Søens Vand, saa got som sødt, eller dog som Brak-Vand at regne, særdeles naar Vind og Strøm i nogle Dage have faldet ud ad til Kattegat, da de ferske Floders og Aers indflydende Vande beholde mere Overhaand, og betage dette Vand saa meget af sin Salthed, at man, i Nøds Fald, kand bruge det til Mad, ja, efter Nogles Meening, end ogsaa til Drikke, endskiønt den Bitummineuske Beeskhed, som følge alt Søe- Vand, dog synes at ville gjøre den Drik lige saa ubehagelig for Munden, (499) som usund for Maven. Doct. J. C. Lange, som ved sin Aar 1756 udgivne Undersøgelse af vore Danske Vande, særdeles i Kiøbenhavns Egn, haver giort sig vel fortient af Dannemarks Natur-Historie, stadfæster p. 97. Den mindre Salthed af Øster-Søens Vand, med disse Ord: ”Strand-Vandet, saaledes som der er blevet taget i September Maanet, af Stranden uden for den Kongelig Toldbod, indeholder noget nær den hundrede Deel fremmet Materie i sig, det er, fire Pund af samme Vand, lader, efter at Fugtigheden er afdunstet, fem Qvintin efter medicinsk Vegt, af vel tørret Salt blive tilbage, hvilket seer noget graae-agtig ud, men naar det igien bliver opløst i reent Vand, bliver der noget lidet af den graaeagtige Sliim tilbage, og man bekommer, samme Vegt, nemlig syv Gran temmelig hvidt storkornet Salt igien. (Sal marin. Med. Cubis.) Siden siger han p.

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

119. Naar der er 10 Gran Salt i et Pund Vand, saa kand det vel drikkes, og man kand neppe smage det: med det stiller dog ikke alt for vel Tørsten (*).

(*) Det synes rimeligt, at en langt mindre Salthed i Østersøens Vand, maa komme Skibene til at synke en deel dybere ned, følgelig forarsage nogen Forskiel i Seyladsen, hvilket overlades vore Søfarendes nøyere Undersøgelse ved Forfarenhed.

Vester-Søen fortærer noget af Landet. Ved at gjøre Forskiæl paa Øster- og Vester-Søens Vande, er allerede sagt det mærkværdigste, som vides om begge Slags: dog maa jeg endnu melde noget om begges Adskillighed, i henseende til deres Virkning paa næstliggende Landstækninger og Strand-Bredder. Her er det u-nægteligt, at Vester-Havet æder om sig og formindsker Landet, særdeles hvor Strand-Bredden er allersteylest, og har behøyeste Banker, (500) som efter haanden undermineres og udfalde; men derimod setter Øster-Søen og Kattegat ideligen noget til, og forøger Strand-Bredden, hvor Landet er flad og nedrig, ved at skylle idelig meere og meere Sand til Landet, som med Tiden sanker en grøn Overklædning, men er i Grunden en Strand-Bredde.

Østersøen forøger det paa nogle Steder. Om denne Sag haver jeg allerede ytret mine Tanker paa et andet Sted; nemlig i den Afhandling om Verdens Nyhed cap. 5. p. 98 saaledes: ”Hos os selv sees Eksempel paa det samme. Mod Vester-Havet taber Jylland formodentlig efter haanden, noget lidet af sin gamle Strand-Bredde paa de Stæder, hvor det ikke, ligesom Holland, beskiernes af sine Sand-Dyner eller Klitter. Særdeles er dette kiendeligt i Baroniet Ryssensteen, hvor det navnkundige Bovbjerg, som synes at have tabt sin eene halve Deel, endnu ofte taber meget, naar Vandet staaer høyt op, løsner Jorden, og bereder den til at falde ud. Derimod gjør Havet paa Jyllands Øster-Side, rigelig Vederlag og forøger Landet med en bredere Strand-Bredde, hvilken omsider sanker Grønsvær og omskiftes til frugtbart Land, men saadant Land, som paa sine i nogle Miles Længde, gandske parallel-løbende Revler, saavel som paa de deri fundne mangfoldige Østers-Skaller, Rav-Stykker og andre Ting, kiendelig nok sees, at have fordem været Havets Bund, men findes nu en halv Miil eller længere derfra, længe siden besatte med Bønder-Gaarde, dog eeneste Gaarde, og sielden samlede Landsbyer, efterdi Tilbygningen er skeete efter Haanden. Saaledes har jeg befunden den Strækning af nogle Miile i Længden, og en halv Miil til tre Fierding Vey i Breden, imellem Skagen og Fladstrand, en Bye, som bærer Navn af den flade og forladte (501) Strand. Om dette flade og jevne Land, vil jeg anføre Hr. Th. Topberg, Præst i Ellinge, hans Ord til mig i et Brev af 12 Septembr. 1754.

Af Sand-Revlerne, siger han, som nu udgiøre vore bedste og frugtbareste Marker; af Margræsset, som der groer og feder Creatureerne meget vel; af Rav, Østers-Skaller og andre Havet tilhørende Ting, som her findes, er det Sole-klart, at paa vort Sted, i fordem Tiid har været det aabne Hav, hvilken man ogsaa har fundet Skibs-Ankere. Ja hvad meere er, her i Sognet findes mange Mænd, som paa mit Spørgsmaal om den Sag, forsikre, at i deres Leve-Tiid, har Havet viget over 30 eller 40 Faune tilbage, saa at, inden for den saa kaldte Brede-Steen, hvilken man nu kand gaae tørskoet omkring, har man endogsaa for en halv Sness Aar siden, pleyet at drage mange Læs Fisk, med Heste-Baad.” Saa vidt Herr Topberg.

Just dette, at Øster-Søens Vand forhøyer Sand-Grundene paa de allefelste Stæder, helst hvor Strand-Bredden ikke er høyt og steyl, (thi der er vandet uden for ogsaa dybere of Strømmen skierer skarpere☺) men hvor den er flad og nedrig, dette, siger jeg, har ingen god Virkning i Henseende til

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Havne og Fiorder, som stoppes der ved, og i mange danske Byer, maa kaaste anseelige Penge, naar de ved Mudder-Pramme, skulle settes i Stand eller naae deres fornødne Dybhed, i hvis Mangel, Skibene maa blive liggende længere uden for, og Vahrene prammes ind. Her over høres hart ad allevegne mange betydelige Klagemaal. **Fiskeriet til Hinder.** Dernæst hindres ogsaa herved Fikseriet paa en Deel (502) Stæder, i det at visse Fisk, særdeles Sild og Torsk, som ville have dybere Vand end Flynder, Aal og deslige, ikke komme Landet nu saa nær, som tilforn, efter gamle Bønders Sigende, hvor over de maa søges længere ud til Havs, og det er ikke altid Bondens Leylighed, saa han derover mindre drive den Næring, end ellers skeede. Paa nogle Stæder, saasom ved Gedsøe under Falster, voxte Sand-Revlerne saa høye, at adskillige Fisk, som tilforn gik ind i Fiorde og Viger, hvor den var let at fange, forbydes nu Indgangen. Med Laxen skeer det samme.

Et Kirke-Sogn borttaget af Vester-Havet. Angaaende Vester Havets stridige Virkning paa Jyllands vester Kant, da har jeg allerede sagt, at den paa nogle Steder er meget kiendelig, særdeles giælder dette om Agers-Sogn, under Vesterviig Stamhuus, hvor den tilforn dyrkede Mark saaledes er bortskyllet og oversvømmet, at Bønderne ikke meere drive den Næring, men leve alene af Fiskerie, som der falder i Overflødighed. Den Formodning, at de slakke Grunde, som ligge næst uden for, og strække sig vidt ud, i ældgamle Tider have været tørt Land, og havt store Eege-Skove, stadfæstes derved, at endnu undertiden opskylles de største Eege-Stammer og Rødder, som bemeldte Gaards Eyer, Hr. Oberst-Lieutenant Mollerup har sagt mig, med Tillæg, at Smiddene fandt dem friske og gode nok til at fæste deres Ambolter paa. (*) (503)

(*) Endnu større Tegn til, at Jylland i de ældste Tider, maaskee før den Cimberske Vand-Flod, haver tabt en stor Landstækning, som nu skiules med Vand, anfører Hr. Justice Raad Anchersen, i sinb Vallis Herts Des & Orig Dan. P. 232 saaledes: Latin ----

Sand-Revlerne paa Jyllands Vestre Side. Trende Hoved-Revler eller langs Landet løbende Sand-Banker, befæste Jyllands vester Side, saa at den er sikker og utilgængelig nok for al fiendlig Overfald. Den nærmeste Revle ligger et par hundrede Alne fra Landet: den anden lidt længere ud, og den tredje en god fierding Veys. Paa disse er undertiden slet intet Vand, men gemeenlig 5 á 6 Fod. Midt i mellem dem kan, findes 40 á 60 Fod Vand, naar Bølgerne, ved en Vest, Nordvest eller Sydvestlig Vind, med Magt drives derind, og kommer af den aabne Søe fra de Britanniske Kyster, rullende hen over disse Revler. Da styrtes de ved den forefundne Modstand, med saadan heftig Fart ned i Revlernes mellemløbende Huler, og reyse sig ved samme Tryk op igien deraf, med saadanne skummende Brændinger eller brusende Bølger, at hvilket Skib, som drives derind, staaer høyeste Fare for at sønderslaaes. Dog skeer det undertiden (504), at et Skib settes over den første Revle, og om Skipperen er vel kyndig, kand slippe strax ud igien ved Drag-Suen, eller den tilbagedrivende Søe-Gang: Men kommer det ind over den anden Revle, da er ingen Redning. End ogsaa de største Cachelotter eller andre Hvalfisk, maa der lade Livet, og blive Strand-Sidderne til Bytte. Skiønt nu disse mægtige Styrtninger ofte flytte Sandet i Revlerne, og sette det nærmere ind mod Landet, saa forøges dette dog ey derved; thi den saa kaldte Dragsue, eller det tilbagefaldende Vand, trekker i sit Fald, ved saa meget med sig, eengang, som det en anden Gang kand have indført.

Nyt Land inddiges fra Havet. Ikke desto mindre lider denne Regel ogsaa sin Undtagelse, særdeles paa de flade og jevne Marschlandes vidt udløbende Forgrunde, som kaldes Halliger, det er aabne eller endnu ikke inddigede Eylande, hvilke, fra Aar til Aar, kiendeligen forhøyes og i Kanterne

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

udvides, alene ved den saa kaldte Schlik, som i Ebbens Tid synker og setter sig til Bonds. Naar saadanne Halliger omsider sankes og kunde rekke tilsammen, saa og i nogle Aar have henlagt, ligesom for at modnes, da omgives de med Marsch-Diger, føyes til det faste Land, og kaldes Roge, saasom Kleyseere-Rog, Christian Albrechts-Rog, Nien-Rog og flere deslige, hvis yderste Dæmninger, saasom Formure, tiene de indenlandske gamle Dæmninger til større Sikkerhed. De falde meget kostbare, men betale sig rigeligen, formedelst den nye meget fede Grunds overflødige Afgrøde.

Imidlertid er det forunderligt, og tiener til Beviis paa, at denne Vesterlandske Strand-Bredde, fra utænkelige Tider af, maa have været mange os ubekjendte Revolutioner underkastet, dette, sige jeg, (505) bevises deraf, at naar man graver i bemældte Schlik, 2 a 3 Alne dybt, da findes en ordentlig Tørv- eller Mose-Grund, fuld af Salt-Partikler, om hvis Brug til Salt-Syderie, er meldet noget i Foregaaende.

Lyng-Moser i Havet. Atter under denne Tørv-Grund, findes den ordentlige Strand-Bredde med hvid Sand og smaa Steene, som sædvanligt. Her spørges billigen, hvor denne Tørv-Grund er kommen fra, naar man ellers agter paa Tørvens sædvanlige Avling i stillestaaende ferske Vande. Mig synes, det vidner om Landets forrige Høyde, helst i Betragtning af det, som den nyeligen citerede Petr. Saxer in Rebus Frisiorum septentr. Beretter om Lyng-Moser, som findes omkring Nordstrand, halv over Vandet, saa at deri end ogsaa findes det reeneste Vand og gode Fisk, efterdi Hav-Vandet aldrig tilfulde overstiger disse Lyng-Moser (*Latin). **Stor Vandflod.** At (506) det gamle Nord-Friesland nu omstunder knap seer sig selv ligt, vil jeg paa dette Sted ikkuns kortelig erindre, og henvise Læseren til Ant. Heimreichs Chrinike, særdeles angaaende den store Vandflod 1354, ellers kaldet den store Mandræke, da 28 Lands-Byer og Staden Venningstede, tillige med nogle tusinde Mennsker og utallige Creaturer, omkomne ved Vester-Havets Indbrud, hvilken ikke fandt Modstand, da Landet ikke var inddiget, om man ellers kand troe. Iven Knutsens Korte vertegnise & c. hos Hr. Westphal Tom. II. p. 1250. hvor det hedder: De wile to de Tidt keine Diken vornehmlich in diise Gegenden gewesen, sin alle Huser, de up den slichten Feld gestahn, weggedreven.

Maalestørm. De saa kaldte Maale-Strømme, eller vortices, af hvilke findes under Færøe adskillige, og i Tronhiems Stifte en særdeles stor og vidt bekjendt, under Navn af Moskøe-Strømmen, vides ikke at falde i de Danske Far-Vande, undtagen den saa kaldte Maltqværn ved Nexøe, paa Bornholms Øster-Kant. Der sees noget deslige, ikke daglig ved Ebbe og Flod, som ey fornemmes i Øster-Søen, men alene ved stærke nordlige Vinde, som inddrive Vandet paa de i en Cirkel staaende Klipper og Skiær, imellem hvilke det med Susen og Brusen tager sin Fart og løber hastig omkring i den Hvirvel, hvilken Indbyggerne kalde Maltqværnen, fordi den ligner Mølle-Steenes hastige Omløb, og (507) anden Beskaffenhed haver det ikke heller med de forbemeldte store Maale-Strømme. Magis vel minus non variat speciem.

Skibs-Havne i Vester-Søen. Udi Vester-Havet haver den danske Søe-Kyste ikke mange trygge og tilstrækkelig dybe Skibs-Havne. Lister-Dyb i Tønder-Amt er den beste, men bruges ikke synderlig uden til Vinterleye, dog har den Danske Orlogs-Flode undertiden opholdt sig der paa nogen Tid: Husum haver en Havn for maadelige Skibe, ligesom Tønningen ig Friderichs.Stad ved Eyderen, og Ribe ved Nips-Aaens Udløb, hvilken i forige Seculo tog mod de største Spanie-Fahrer, men nu er meget forstoppet, saa Skibene maa ligge uden for, og deres Ladning opføres med Pramme. Længere

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

mod Nord findes paa den Side, ingen anden Havn end ved Hietting, hvor de saa kaldte Graadyb giver god Indsegling til Udløbet Varde-Aae, og beskyermes ved Fanøe som ligger uden for. Dernæst ved Ringkiøbing, fra hvilke Stæder er nogen Skibs-Fart til Hamborg, Holland, og Norge, men dog befindes den Ringkiøbingske Havn farlig, formedelst sit lange og smale Indløb, fra Nyemandsgab, yvers igiennem forbemeldte Dans-Revler, som strække sig langs med Jyllands Ende, er slet ingen Havn, og í dens Mangel, maa de nærmeste Borgere saavelsom Landbier i Thye, Han-Herred og Vensyssel, betiene sig af saadanne fladbundede Sandskuder eller Jagter, som de om Vinters-Tid, ved et Spil, kunde opvinde eller optrekke paa Strand-Bredden, og om Foraaret igien udsette over Revlerne. (508)

I Kattegat. Paa Nørre- og Sønder-Jyllands Øster-Side ere en god Deel Havne, dog ikke alle saa gode som man ønskede dem. Ved Fladstrand falder, imellem Hirtzholm og det faste Land, en temmelig god Havn, hvor de Skibe, som enten bie efter Vind, eller i Krigs-Tid efter Convoe, opholde sig i stor Mængde, ligesom Havnen ogsaa beskyttes ved et Sjøe-Castel: men for østlige Vinde er den ikke saa sikker, som behøvedes. Længer ned mod Sønden, møder først Sæbye-Havn, som vel ved Omkostning kunde blive god, men er det ikke, uden for de mindste Fartøyer. Den store Liimfiords Indløb, som bedekkes ved Hals-Skanze, imellem hvilke vises Vey ved flydende Tønder. Naar man kommer inden for, er Fiorden dyb nok fordi Staden Aalborg og Nibe, indtil Løxztør, hvor en Grund af Liim og Kalk-Steen gjør Seyladsen besværlig, end ogsaa for smaa Fartøyer, som der maa losse og lade igien, naar Grundene ere passerte. Fra Liim-Fiorden, hvis Længde strækker sig 16½ Miil tvers igiennem Landet indtil Harboe-Øer. Løbe adskillige smaa Arme ind i Viborg- og Ribe-Stift, men ere ikke navigable uden for smaa Arme, ind i Viborg- og Ribe-Stift, men ere ikke navigable uden for smaa Jagter, saasom Salling-Sund, Virk Sund, Hvalp-Sund, Vill-Sund, Næs-Sund, Fæge-Sund og det, af Keyser Ottos Spyd, navnkundige Otte-Sund, forbi Skive til Hiarebek, Lemviig og Struer. At Lim-Fiorden i det ellefte Seculo var aaben mod Vester-Havet, saa man derfra havde Udsegling til Engelland, bevidner Saxi Libr. XI. I Kong Canuti Sancti Historie (*Latin). (509)

Mariager-Fiord, som gaaer forbi Byen af samme Navn, og til en anden liden Kiøbsted, kaldet Hobroe, er temmelig dyb og sikker.

Randers Fiord, som følger dernæst, haver fordem været langt bedre end nu, da store Skibe ikke kunde komme op til Byen, formedelst den megen Mudder, som idelig neddrives ved Guden hvilken Flod haver Vand nok til at give Communication langt længere op i Landet, men ved bemældte Mudder, saavelsom ved det uden for indsatte Sand, kiendeligen tilstoppes. Fra Randers Fiord, haver fordem en mindre Fiord bøyet sig ind til Clausholm, hvor Vandet nu er omskiftet til eb Eng-Mose, og deri fundet Skibs-Ankere. Det samme er skeet ved Liisbjerg, en Miil Norden for Aarhus, og paa flere Stæder.

Ved den liden Kiøbstæd Grinaae, meenes at være naturlig Anledning til en meget god Havn, formedelst det indenlandske dybe Vands Udløb ved en maadelig Canal, og paa den sidstes Oprenselse haver man ofte været betænkt, men ikke endnu fundet Leylighed til at fuldføre sit Forehavende. Ved Ebeltoft falder en temmelig god Havn, og endnu bedre strax ved, i Kalløe-Fiord, hvor Aarhus-Borgerne søge Vinterleye, for deres største Skibe; thi ved Staden selv er kuns en aaben Rhed, og i den Aae, som flyder igiennem Byen, ikke Rum for mange Skibe tillige. Ved

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Hielm, Samsøe og Endelave ere nogle maadelige Havne, som dog ikke meget besøges. Horsens Fiord faldet alt for breed og aaben, dertil ikke synderlig dyb. Derimod er i Veyle-Fiord, en dyb og sikker Havn. I Colding- og Haderslev-Fiorde ligesaa, skiønt ikke saa dybt Vand for store Skibe, som ved Aabenraae, hvor Havnen dog ogsaa efter Navnets Lydelse, er noget (510) aaben, særdeles for østlige Vinde. Tre Miil derfra, er én af de allerbedste Havne i heele Dannemark, nemlig det smalle og krumme Sund imellem Als og Sundevit, hvor de største Skibe finde god Sikkerhed ved Staden Sønderborg, og kunde have frit Udløb til begge Sider, saa de af ingen Vind indelukkes.

I Sønder-Jylland. Flensborg-Fiord er en meget god Havn og paa Siden af dens Indløb, ved Holnæs-Ferge, ligger Nybel-Nord, som lidet bruges, men er dyb og omgivet med høyt Land paa alle Sider. Slie-Strømmen er, næst Liimfiorden, den Arm, som gaar allerlængst ind i Landet, og haver for dum givet den, bed Enden liggende Stad Slesviig, Leylighed til stor Søefart. Men i nogle Seculis haver Sliemynde været tilstoppet ved store Steene, saa at ikkuns smaa Fartøyer kunne passere igiennem (*). Derimod er Ekkenførdre-Havn meget god, dyb og sikker.

(*) At denne Forstoppelse, ikke efter nogles Foregivende, er skeet af de Danske selv under Dronning Margrete, men af Hamburgerne, see Dänische Bibliothek. Tom. VI. P. 462.

I Fyen. I Fyen er det smalle Sund, som adskiller Taasing fra Svendborg, og giver frit Udløb til begge Sider, én af de bedste Havne, dernæst Middelfart-Sund og Stege-Strand, som ved sin dybe Indbøjelse, giver Odense nogen Leylighed til Søe-Fart. Sliibs-Havnen ved Nyborg beskyttes af det Forbiery Knuds-Hoved, og er en god Havn. Ved Foborg, Assens og Kierteminde ere maadelige Havne. Den sidste var Lade-Plads for Odense. Borgere, indtil de for hundrede Aars Tid siden, lærde at benytte sig bedre af Stege-Strand, og at spare den store Vognleye for deres Vahres Udskibelse. (511)

I Siælland. I Siælland ere havnene ved Præstøe, Kallundborg og Korsøer blandt de bedste, dernæst de ved Kiøge, Holbek og Friderichssund i Iise-Fiorden, hvis trende Arme bøye sig temmelig dybt ind i Landet, og for dum vare dybere, særdeles den østlige Arm, som gav Roeskild en florerende Søefart, ja gik vel en Miil længere op til den gamle Konge-Boelig Leyre, hvilket sluttes blandt andet af Sax. Gramm. Beretning om adskillige fiendtlige Floder, som der ere ankomne. Men frem for alle i Dannemark, og frem for de allerfleeste i Øster-Søen, vides, at den Kiøbenhavnske bærer Priisen: ligesom Navnets Oprindelse og Stadens største Næring i de ældre Tider, derpaa er grundet.

I Laaland og Falster. Guldborg-Sund imellem Laaland og Falster giver god Indseiling og Sikkerhed for Nyekiøbings Skibe. Ligeledes Grøn-Sund imellem Falster og Møen, hvor den danske Flode for dum havde sin Sammel-Plads, særdeles i de Tider, da man gjorde saa got som aarligen, Krigs-Tog paa Venden, men Skibene vare den Gang ikke saa store og dybt stikkende som nu. Dog meenes Grønne-Sund endnu at kunde tage mod store Skibe. Nakskov-Havn er temmelig god, dog ikke saa dyb, som for dum, skiønt dens Vedligeholdelse haver kostet mange Penge. I Fiorden ved Bandholm er ogsaa en Havn og Lade-Plads for dette Land.

Bornholm haver saa got som ingen Havn, hvorfor Skibene, som der ville søge Lye og Læe under Landet, maa rette sig efter Vinden, og tillige vel vogte sig for de Sand- og Steen-Revler, som paa de allerfleeste Steder omgive Øe, og tiene den til en naturlig (512) Befæstning. **Paa Christians Øe.** Næst ved ligger Christians-Øe, en liden med dyb og sikker Havn, bestaaende af nogle med Søe-

Batterier befæstede Klipper, midt i den aabne Søe. Egentligen er den anlagt til Tieneste for de Kongelige Orlogs-Skibe, i uformodentlige Tilfælde. Hvad videre kunde være at mærke ved enhver af disse eller flere Havne, forekommer siden ved Stædernes særdeles Beskrivelse. I Almindelighed og paa de fleeste Steder, høres ovenbemeldte Klagemaal over Havnenes merkelige Opfyldelse eller Tilstoppelse med Sand og Mudder, heldst der, hvor en stor Aae eller Elv haver sit udløb. Paa saadanne Steder forhindres ogsaa i sær Laxe-Fangsten, da denne Fisk knap kand komme over Grundene, som tilforn blev erindret.

(513)

Det Syvende Capitel

Om Dannemarks ferske Vande i Kilder, Brønde,

Bekke, Aær og Floder

Sundheds-Kilder. Om de ferske Vande, som næst de salte, komme i Betragtning, vides her ikke mange singularia eller særdeles rare og ubekjendte Ting af anføre, helst da man indtil denne Tiid, ikke haver opdaget noget saadant mineralsk Vand, som kunde henregnes til Sundheds Brønde. En sag, som vek var at ønske, helst i Betragtning af Nationens nærværende Smag paa Seltzer-Pyrmonter- og flere slag medicinalske Vande, for hvilke aarligen udsendes anseelige Penge-Summer til Tydskland. Da vi ogsaa i det foregaaende have set, at den Danske Grund, paa adskillige Stæder, ikke er uden nogen Blanding af Vitriol, Alun, Svovel, Crocus Martis eller deslige Mineralier (*): Saa kand Guds Forsyn vel have den følgende Alder forbeholden, at finde her til Lands, én eller anden saadan Sundheds-Brønd, ligesom det i vore Tider har hendet sig, at Gienboerne ved Helsingborg, have fundet en Brønd af det slags, som ogsaa af dennem flittig besøges, maaskee med lige saa god Virkning, som hvis de reyste udenlands derefter.

(*). Ved Jægerspriis i Særdeleshed findes Vand, som er fuldt af Vitriol og Svovel. See Doct J. C. Lange, hans Lære om de naturlige Vande, i Fortalen p. 4.

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Mange mens uvisse. Dersom det var Spørsmal om saadanne Brønde, som længe siden i Almuens Indbildning, have haft en slags Høyagtelse frem for (514) andre, og derover paa visse Aarsens Tider, særdeles St. Hans Aften, besøges af heele Flokke i Hundrede Tal, deels alene til Forlystelse eller for Sælskabs Skyld og efter gammel Sædvane, men deels ogsaa af adskillige Patienter, som ofte foregive, der ved at være blevene hiulpne fra én eller anden legemlig Svaghed, da kunde af det slags Sundheds Brønde, eller saa kaldte hellige Kilder, opregnes meere end eet hundrede Stykker, hvis Navne og undertiden lidt af deres Historie anføres i adskillige fra Provintzerne indhentede Beretninger. Men fandt at sige, da forekomme mig, om ikke alle, saa dog de allerfleeste, at have deres Rygte og Berømmelse for Sundheds Kraft, af den fra Pavedømmet nedstigende Overtroe, som Monkene i de Dage benyttede sig af, til at hendrage de Eenfoldige efter deres Sind, jeg meener, at tilskrive visse Helgens Dage, Stæder og Omstændigheder, en mirakel, en Helgens uskyldige Død, en vis Kirkes eller Klosters Fortrin og deslige, da der strax opvældede en hellig Kilde, for Eksempel, ved Harrested her i Siælland, hvor Hertug Knud blev slagen af Prinds Magnus, eller ved Tiisvelde, hvor den i Sverrig martyriseret St. Helenæ Legem flød til Lands og blev begravet. Imidlertid er vel venteligt, at Monkene, som paa den Tiid vare blandt de Klogeste i Landet, have hertil udsøgt nogle saadanne Kilder, som virkeligen havde det reeneste og sundeste, maaskee ogsaa en liden Blanding af mineralsk Vand. Ikke heller vil jeg paatage mig at negte alle de Helbredelser, som endnu foregives at skee, skjønt rarere, ved Brugen af deslige Kilde-Vand, være sig at Reisen. Indbildningen eller Haabet og Fortrolighed, haver (515) gjort lidet eller meget til deslige Patienters Helbredelse, foruden den Lægedom, som reent og godt, end sige mineralsk Vand, virkelig maa have i visse Sygdomme. Om denne Materie, som dog allerede er sagt, af vores velfortiente Doct J. C. Lange, i hans nogle gange citerede Lære om de naturlige Vand, og til en Prøve, vil jeg anføre hans Ord pag. 51. seqv. Om den her i Egnen navnkundige St. Helenæ Kilde, saaledes lydende:

St. Helenæ Kilde, f. Ex. ”Denne Kilde ligger en Fierding Vey i Nord-Vest fra en Landsbye, kaldet Tisville, ved Siden af Bierget hen mod Søen. Den har alt fra gammel Tiid, forhvervet sit Navn af Sundheds Brønd, og er endnu i godt Rygte. Fra benævnte Landsbye løber der en Vey til Kilden, og naar man kommer halv Veyen, findes der en opkastet Høy, omtrent en Alen i Høyden, sex Alen breed og syv Alen lang. Midt i Høyen siges den Hellige Helene at være begravet, over hvis Grav ligger tvende store Kampesteene, og er ellers omringet med nogle Kors, som ere behængte med Klude og Lapper, ligesom og en Deel Krykker og Stave ligge ved denne Sted, til Kiendetegn, at mange Kryblinge ved Vandets lægende Kraft, her igien have funder deres Helbred. Man regner denne Kildes Ælde fra omtalte Helenes Begravelses Tiid. Fortællingerne er: At Helene førtes forbi Steden, hvor nu Kilden er, og hvor da en Deel af Bierget revnede, og da Liget var nedsat i sit tillavede Hvile-Sted, saa opvældede denne Kilde.

Her troes, at dette Kilde-Vand paa St. Hans Dag har en særdeles Kraft, saa at de fleeste Syge, der vil benytte sig af dette Vand, indfinde sig ved denne Tiid, og med saa stor Begierlighed øse deraf, at (516) det ikke ret hastig kand samle sig igien i Kisten, der er bygt over Kilden. Vandet bruge de saaledes: De drikke saa meget deraf, som dem synes tienlig, eller og at de toe de Steder og Ledemode paa Legemet, som have nogen Mangel, og haste derpaa af al Magt til Helenes Begravelses-Sted, som ligger en god spadsere Gang derfra, hvor de legge sig at sove, enten oven paa, eller ved Siden, og der forvente den Helbred, de ønske sig. Slaaer det Feyl, igientages Curen nogle Dage efter hinanden. Det skeede i September-Maaned, at jeg besøgte Kilden, og forefandt

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

nogle Fiskere af hvilke én paastoed, at kunde lugte Helenes balsamerede Legeme, og spurte, om jeg ikke kunde lugte det samme, men maatte tilstaae, jeg havde ikke saa stærk eller lykkelig en Lugt. Jeg kiender Borgere her i Kiøbenhavn, som forsikre, at have befundet sig meget vel efter dette Vand, og deri at have fundet Raad mod Lamhed, gamle Skader i Ledemodene, riven og gichtiske Tilfælde, Blods-Forstoppelse ec. Som var lukket dem, uden at have sovet par Helenes Grav, da de fra Kilden lige have søgt Lands-Byen; hvilken Bevægelse hialp til Sæde og Sved, saa at de befandt sig meget vel derefter. Andre kiender jeg, som med samme Svagheder ere komne tilbage, med hvilke de begave sig til Kilden, uagtet, de have gjort Helene Sælskab, i at hvile ved hendes Sove-Kammer; Blandt disse sidste veed jeg en Pige paa 15 Aar, som i den eene Side var hentagen, og en anden, som havde Hævelser i Beenene.

Det er noksom bekiendt, ligesom og mange Skrifter vidne om, hvor tieneligt et godt Vand er, og hvad det kan formaae, naar det bruges i rette Tiid og efter befundne Omstændigheder, saa og at en rigtig Maade derved i Agt tages, hvortil ikke lidet gjør, at man har (517) en reen og frisk Luft, bevæger sig, og er af et roeligt Sind; ved hvilke Deelee og Vandets Brug adskillige, end og langvarige Svagheder og Legems Feyl kand bedres og hæves. Fremdeles vorder og Vandets lægende Kraft der ved forøget i sine Virkninger, naar den fremmede Materie, som et, til en ordentlig Brug tienligt Vand, fører med sig, befindes i en større, men dog med den ønskede Virkning meere overeenstemmende Mængde. Hvor om med noget meere vi agte at handle i den tredje Afdeeling. Naar vi nu af dette Helene Vands Erfaringer, hvilke ere os blevne bekiendte ved de anstillede Prøver, strax skal faae at see, at saa vel Egenskaberne, som Mængden af den Materie, der findes i Vandet, har den Beskaffenhed hvorved Vandets lægende Virkninger kand forøges; saa kand man saa meget mindre forundre sig over, eller tvivle paa, at jo samme Vand baade har fortient og endnu fortiener sin billige Roes i mange besværlige Tilfælde. Der findes ellers paa ommældte Sted, egentlig trede Kilder, som ligge strax hos hinanden og i en Rekke; enhver af dem er for sig selv indfattet i en Kiiste af Eege-Træe, og med en Fald-Dør forsynet, hvilket alle tre, under det Navn Helene Kilde, indbefattes. De tvende af disse benævnte Kister ligge kun en halv Alen fra hinanden, men den tredje ligger nok to Skrit fra den mellemste, og er bygt over den samme et lidet Skuur, hvor under der er saa stort et Rum, at tvende Personer kand sidde magelig ved Kilden. Kilden er ligeledes neden til beklædt med Eege-Bræder, hvor igiennem Huller ere borede, paa det at Vandet kand komme der igiennem ind i Kisten. Vandet har, saa vidt man kand see, intet Afløb, og staaer halvanden Alen høyt i Kisterne, dog mærker man ved den eene opbygte Kiste, (518) at Vandet trænger sig ud igiennem det eene Hjørne der af, og baner sig en Vey under Steen-Broen hen til Søen. Denne Kilde er blandt disse trede den fornemmeste og allermeest bruges. Dens Vand er og det klareste og det reeneste, bliver ogsaa holdt net og reenlig. I det øvrige ere de alle tre af et slags Beskaffenhed og Tyngsel.

Vandets Egenskab. Vandet af denne indplantede Kilde er 1. af Anseelse klart; 2. Af Lugt og Smag reent; 3. Bliver temmelig tykt af hviid Viinsteen-Olie; 4. Giører ved Sølv-Opløsningen et giennemskinnende blaat Præcipat; (Color. Floris Napell. Cærul.) 5. Dets Tyngsel imod dets destillerede Vand, forholder sig, som $1/1920 = I$. Lader man fire Pund uddunste, saa bliver der tilbage et Crystallisk Residuum paa Bonden, som veyer $13\frac{1}{2}$ Gran; Naar dette Residuum igien i Vandet er blevet opløst, saa finder man, at det indeholder a) 7 Gran feedagtig Strand-Salt, (Salis Communis Sulphurei) b) 6 Gran hvidagtig alkalisk Jord, og omtrent y) $\frac{1}{4}$ Gran Selenites. Saltet der

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

udi er i Almindelighed af den Egenskab at det ey gierne vil blive tørt; men en Deel der af er dog Crystallisk. Det er ellers ikke saa skarpt, som det gemeene Salt, og bliver gandske tynd flydende, naar det kommer i Luften, uden enten ved suure Geister, eller ved Sølv-opløsningen at give mindste Tegn til at have noget alcaliskt Væsen hos sig. Jorden derimod er alcalisk, bruser op med alle suure Geister, og lader sig dermed opløse.

Anmærkning: Ville man dømmе af saadan udvortes Anseelse, ved det nemlig at Bundfaldet eller Residuum, bliver fugtig og flydende, naar Luften kommer dertil, og bruser op ned suure Geister, at (519) i Vandet maatte være et alcaliskt Salt; den ville gaae for vidt med sin Dom: thi derved tillagdes Saltet en Egenskab, som alene tilkommer Jorden. Denne Erindring har jeg holdt nødig at gjøre, efterdi den alcaliske Jord vel i visse Poster, har en tilfælles Virkning med det alcaliske Salt, men i andre Poster findes der en stor Forskiel imellem dem. ” Hidindtil D. Lange.

I hvor om Alting er, da veed man, at lige som fornemmelig Kippinge-Kilde i Falster, saa og i enhver Provintz adskillige andre deslige, indrente Stædernes Fattige en aarlig, undertiden anseelig Almisse af det Offer, ved hvilket de curette Patienter ville bevidne deres Taknemmelighed mod Gud; et Offer som ikke kand være Gud ubehageligt, naar det frembæres i eenfoldig Taknemmelighed.

Foruden disse saa kaldte hellige Kilder, haves her til Lands næsten allevegne, meget gode Vælde-Kilder eller springende Brønde, snart paa jevn Grund, snart paa Siden af høye Banker, helst hvor deres Vand filtreres igiennem saadanne Lag af reent Sand, som holder dets jordagtige Dele meest tilbage, foruden at dæmpe det flygtige Væsen. Sadanne sunde Vandes Forraad, ja Overflødighed er en Guds Velgierning af det slags, der ikke noksom skatteres, undtagen paa de Steder, hvor de meere savnes, ja hvor dette Element, som ingen kand undvære, endogsaa bringer Sygdom med sig, efter Ovidii Ord Lib. XV. Metamorph. V.

Qvodqve magis mirum est, sunt, qvi non corpora tantum,

Verum animos etiam possunt mutare, liqvores.

Cui non-audita est obsfeænæ Salmacis unda

Æthiopsisqve lacus? Qvos si qvis faucibus bausit, (520)

Aut furit, aut patitur mirum gravitate soporem.

Clitorio qvicumqve sitim de fonte levarit,

Vina fugit gaudetqve meris abstenmius undis.

Usunde Vand. Af Krid-Biergene paa Møens Klint, udvælder en Kilde. Som seer og smager vel, men bekommer ilde, da den giver Hoved-Pine efter almindelig Sigende, og særdeles Mag. J. H. Dyssels Erfaring, hvis Ord herom ere disse i Oeconomiske Magazin Tom. I. pag. 254. ”Ikke langt herfra (forstaae fra Græderen, som er et mindre Kilde-Spring sammesteds) er et andet Krideberg, fra hvis øverste Top nedfalder en Vand-Strøm hen ved 2 Alen breed, og gjør det behageligste Vandfald i Verden. Paa den høye Klippe en Crystal-Flod, som med en behagelig Brusen, kaster sig i Havet. Saadant et Syn har Horatius forestillet sig paa de lyksalige Eilande, som han taler om: Epod ode XVI. V. 47.

- - - - Monttibus altis.

- Levis crepanter lympha desilit pede.

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Dette Vand holdes for at være meget mineralsk. Jeg havde ikke Leylighed at prøve det efter den Maade, som Doct Lange i sin nys udgivne Bog om de naturlige Vande, foreskriver, men dette har jeg seet, at en Bouteille deraf, som havde staaet over Aar og Dag, var saa friskt og klart, som det nys var taget. Mange som har drukket deraf, har klaget over Hoved-Pine, og jeg selv, til min Fortred, har slet Virkning deraf. Dog vil jeg ikke umiddelbar tillegge Vandet det, men snarere min Uforsigtighed; thi da jeg nu ved at besee Klinten, havde udmattet mig og var overmaade tørstig, kunde jeg ikke bare mig, ved at see denne Crystal-Klare Strøm, og drak deraf saa (521) meget som en halv Pæl. Men jeg var neppe gaaet ti Skrit, førend jeg fik hjertelig ondt med Hoved-Pine og Kulde, saa at jeg, med megen Møye, klatrede op ad Klinten igien. Mærkeligt at en Bonde, som førde mig og et par gode Venner, drak tillige og fandt samme Virkning. Han fordrev sit Onde med et got Glas Brændeviin, men jeg, saasart jeg kom til Stege, faldt i en hidsig Sygdom, der holdt mig i otte Uger. Saa vidt Hr. Dyssel. ” Dersom denne var de fleeste Vandes sædvanlige Virkning, da ville de sunde Vande, som nu lidet agtes, snart faae en høyere Priis.

Det Roskildske Kilde-Vand. Af det sidste eller sunde saa og velsmagende Slags, ere vore danske Vande i Almindelighed, skjønt ikke alle i en lige høy Grad. Det Roeskildske Kilde-Vand, som i denne Provintz holdes for der bedste, og derfor ideligen hentes til Hoffets Brug, haver velbemældte Hr. Lange prøvet i de adskillige Kilder, som samme tages af. Om Konge-Brønden mælder han særdeles, pag., 47. seqv. At dens Vand er meget klart og reensmagende, samt af en frisk Lugt. Det gjør, ved Sølv-Opløsningen, et klart giennemskinnende Præcipitat af Hyacinth-Farve. Med smeltet Viinsteen Salt, eller hvid Viinsteen Olie og Salmiak-Geist, faaer det en temmelig melkagtig Farve. Det samme beviser, at det indeholder strand-saltagtige og jordagtige Deelee. Den første Undersøgning var, at, da han havde ladet fire Pund af dette Vand, ved en sagte Ild uddunste af en Glas-Kolbe, lod sig et crystalagtigt Residuum, som var ligesom tærnet, paa Bunden tilsyne, hvilket veyede 7 Gran. Dets første Lag eller Stratum saae ud, som igiennemsigtige tynde smaa Blade, hvilke lode sig afblæse, ved at aande derpaa: I det andet Lag viiste sig et glindsende tettere Væsen. Det tredje Lag bestod (522) af en hvid graaeagtig Jord. Det første Lag afsondrede og rensede han fra de øvrige, hvor det da mestendeels vog et Gran. Resten udluede han med et reent distilleret Vand, saa at Jorden blev tilbage, da den var bleven tør, veyede den $3\frac{3}{4}$ Gran, hvoriblant Saltet i Luden kunde regnes for $2\frac{1}{2}$ Gran og lidet derover. Samme Undersøgning igientog han med otte Pund Vand.

Den anden Undersøgning med samme Vand var følgende: Han tog paa trede adskillige Gange, hver Gang fire Pund af samme Vand, destillerede det sagte af, indtil paa $\frac{1}{16}$ Deel. Dette afdestillerte Vand undersøgte han mange Gange med Viol-Saft. Tilsidst drev han det af, indtil det blev gandske tørt, og holdt saa længe ved med Ilden, indtil den tilbage blevne Materie var noget brændt. Den sidste Deel af dette destillerede Vand, som han havde optaget for sig selv alene, undersøgte han hver paa sin Maade; nemlig, det af første Indleg med Viol-Saft, det af andet dito med Fiil-Spaan (limat. Martis) og de3t af tredie Indleg med Salmiak-Geits, gjort af Salmiak og Viinsteen Salt.

Hands Erfaring af første Forsøg var denne: Det første Stratum eller Lag løser sig ikke op i Vandet, men svømmer oven paa; det giver ey nogen Smag fra sig; det forbrændes i Ilden til et fint hvidt Pulver, hvilket ikke ved suurt bruser op, ey heller bliver hedt ved Vand, som ellers skeer med Kalk.

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Det andet Lag lader sig opløse i Vand; naar det er opløst i Vand, gjør det et Præcipitat, som rødagtig Violet; det kaster Gnister og smelte ved Ilden. Det tredje Lag bruser stærkt med suure Geister; $3 \frac{3}{4}$ Gran deraf dæmper Suurheden af $\frac{1}{2}$ qvintin Victriol-Geist. Naar det er brændt i Ilden, giver det en Lugt fra sig, som raadne (523) Eg, og bliver graat. Udi Victriol-Spiritu lader det sig gandske opløse, indtil en liden sort Materie.

Hans Erfaring af det andet Forsøg var denne: Det i Begyndelsen overgaaende Vand har nogle Feedagtige Deelee med sig som svømme oven paa. Det forandrer ikke Viol-Saften. Det sidste af Destillation gjør Viol-Saften noget bleeg. Naar Jern legges deri udi 24 Timer, og det imidlertid staaer ved Ilden, da faaer det en liden sødagtig Smag, og seer næsten grønt ud. Naat det har uddunstet, da blive ved Salmiak-Spiritus nogle fine Crystaller tilbage, ligesom Salmiak-Crystaller. Det brændte Residuum trækker Luftens Fugtighed stærkt til sig og er alkalisk, formedelst den hosværende Jord.

Det bedste Kilde-Vand ved Farum. Samme Slags Chymiske Prøver haver D. Lange gjort med adskillige fleere navnkundige Kilder i denne Egn, og fundet dem alle i nogen Grad sunde og gode; men dog ingen saa frisk, reen og god, som Hassel-Kilde ved Farum, hvilken han roser frem for alle dem, han endnu haver prøvet; thi med hvid Viinsteen-Olie bliver det Vand kuns saare lidet Melkagtigt. Med Sølvopløsning gjør det et lyseblaae Præcipitat, som man neppe kan see igiennem. Dets Tyngde forholder sig mod dets destillerte Vand, ligesom 153, 60, 153, 59. Fire Pund af dette Vand lader fire Gran Materie blive tilbage i Crystaller af en gandske stiernagtig Skikkelse, hvilke hefte sig løseligen til Bunden af Glasset og bestaaer af 2 Gran alcalisk Jord, som falder noget guulagtig. Dernæst mestendeel 2 Gran Steen-Salt, eller Salt af et tørt og tet Væsen, og endelig noget lidet af selenites. Dette destillerte Vand er overmaade reent og har aldeles ingen Lugt. (524)

Brinkmands Kilde. Om den saa kaldet Brinkands-Kilde, paa et lystigt Sted i Dyre-Haugen, ikke langt fra Bellevue, forsikrer D. Lange p. 63, at dens Vand, i alle Maader stemmer overeens med Rosekilde Vand, efter de af ham der med anstillede Forsøg. Dens første og anden Istandsettelse gives tilkiende ved følgende Paaskrift:

Det Kilde-Vand, som her sit udløb haver taget,

Er af Kirstine Piil først fundet og opdaget

Anno 1583

Men nu til manges Lyst og Nytte sat i Stand

Ved Græv af Reventlov, som Stifts Befalings Mand.

Anno 1750

I Mangel af Kilde-Vand, er Brønd-Vand det sædvanligste til Huusbrug, og dette adskilles fra forrige Slags, ikke væsentlig, men alene derved, at Aarerne ikke ligge saa nær ved Jordens Overflade, følgelig ikke selv fremføre deres Fylde, men lade sig søge paa nogle Alnes eller Favnes Dybhed, i hvilket Fald man ikke maa vente reent og sundt Vand, saa længe Jord-Lagene bestaae af Muld, Leer, Kalk, Mose-Grund eller deslige; men naar Aaren remmes paa et Lag af Stride-Sand og smaa Steene, da ventes først got vældende Vand. Samme findes her allevegne, end ogsaa nær ved Strand-Bredder, ligesaa fersk og got, som midt oppe i Landet; thi skiønt det i deet i Dybet kand have en

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Samlig med det salte Vand, saa luttres det dog fra sine salte Partikler, ved at sies igiennem Jord-Lagene. Formedelst en Aare, som ikke gaaer lige til, i hvilket Fald, det er kuns Brak-Vand, men ved mange Omsvøb, som gjør Filteringen desto fuldkommere. (525)

I de jydskes Hedemarken har man længe foregivet, det var umueligt, der at finde tilstrækkelige Vand-Brønde, og af den Mangel, saa vel som andet Paaskud, haver Egennyttighed hos Naboerne, ideligen betient sig til at afværge de Egenes Beboelse. Endelig har Forfarenhed, saasom den allermyndigste Læremester, overbeviist os om det, som et tvertimod, og at den gamle Regel er Sandhed:

Labor imprbus omnia vincit.

En Faderlig sindet <<<<<konges utrettelige Lyst til at sette Forsøg paa alle Hjelpe-Midler (lad være vanskelige, dog ikke Fornuftstridige) haver overvundet den ældgamle Vildfarelse og viist Muelighed i det, som udraabtes for umueligt. Paa de allerstørste Stæder i Ahl-Heden, Knudstrup-Heden, Randbøl-Heden ec. Haver man fundet tilstrækkelig Forraad af reet og sundt Vand, vel noget dybt paa visse Stæder, nemlig i en Dybhed af 30 til 32 Alne, men paa flere Steder ikkuns halv saa dybt, og til hvær af de anlagte nye Coloniers Behov, ladet disse Brønde, for Bestandigheds Skyld, opmure med saadanne Teylsteen, som til den Brug bleve brændte i Form af Liler, saa at de der, ligesom i en Hvælving trykker hverandre og gjøre disse runde Brønde uforgængelige. Til denne Sags muelige Foretagelse have adskillige Patrioter opmuntret ved de indsender Forslag, særdeles Monfr. Sören Thestrup, nu Kongelig Casserer ved Colonierne, i den Afhandling, som læses i det Oeconomiske Magazin Tom. III. P. 90 seqv Sammesteds viser han, at foruden Vand-Brønde, findes ogsaa omkring ved Ahl-Heden, rindende og staaende Vand, saasom i Arestrups-Vad paa Heedens øster Side, Aarings-Vad, hvis Bekke opspringe endogsaa i Heden mod Syd-Ost. Karups-Aae paa (526) den vester Side, item i Fløygaaards-Dal, Siørup, Dollerups Mølle og flere næstliggende Stæder.

Middel til at finde en Vandaare. Angaaende Maaden at finde Vand paa, eller egentligen at udsøge de Grunde, i hvilke Aaren ligger overligst og Vandet snarest kand naaes, beretter denne Skribent oag. 105, at om Sommer-Aftener, naar Dagen haver været meget varm, pleye de som ville grave Brønde, at legge sig plat ned paa Jorden, for at see langs ud med Jord-Skorpens Flade, om de kunde mærke, at nogensteds opstiger en Damp eller Taage: der vide de strax, at Vandet er ikke langt borte. Et andet Raad erindrer jeg mig at have læst, til Veyviisning for dem, som søge Brønd-Aarer, og vil fremsætte det til Andres Forsøg. Man tager en Tin-Skaal, setter lidet Beeg paa Bunden, og fæster i Beeget en Totte Uld, graver saa, hvor man ønsker sig en Brønd, 2 á 3 Alne dybt, og setter Skaalen deri, ikke paa sin Bund, men paa Over-Kanten hvælvet, saa at det nederste vender op, og det øverste ned ad, hvor efter man kaster hullet til igien og lader Skaalen staae der i et par Dags Tiid. Siden optager man den, og seer til, om Uld-Totten er bleven vel vaad, og om nogle Vand-Taare have sat sig paa Siderne af Tin-Skaalen. I dette Fald kand formodes, at man paa det Sted ikke tør grave ret dybt, førend man finder Vand. En anden endnu langt konstigere Maade til at finde Vand i Nøds-Tiid, vil jeg anføre, ikke just for Efterfølgelsens Skyld, skiønt samme ogsaa kunde have Sted, men alene til en Prøve paa de Gamles Klygtighed i det, som henhører til Natur-Læren. Snorro Sturlesen, og efter ham Thom. Bartholin fortæller i sin Medicina Danor. Domestica. Pag. 492. at da den Norske Harald Sivardsen, Aar 1060 var indfalden i (527) Jylland, og havde indtaget en øde Insul næst ved Liimfiorden, leed han der Mangel paa Vand, og for at finde det, lod han gribe en Orm,

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

kaldet Lyng-Orm. Denne holdt han nær ved Ild-Stædet, indtil den blev vel tørstig. Derpaa lod han den løbe, men gav vel agt paa, hvor den udvalte sit Sted til at grave sig ned i Jorden: Just der lod man Jorden opkaste, og fandt Vand nok.

Kildernes Afløb i mindre og større ferske Vande, nemlig Bekke, Aaer, og Søer, rer ikke saa i alle Provintzer: dog nu omstunder af de sidste ikke nær saa mange, som i gamle Dage, førend de ved Tilvæxt, ere blevne omskiftede til Eng- eller Tørve-Moser. Bekke kaldes de mindste Afløb, enten fra Kilder eller Moser, og disse have saa lidet Vand, at de om Sommeren næsten gandske udtørres, men om Vinteren saa meget, at de drive smaa Mølle-Hiul, og i deres Mangel maa man mangesteds behielpe sig med Veyr-Møller. (*)

(*) Maadelige Bekke eller Aaer af det mindre Slags, gjøre paa nogle Stæder god Tieneste fort Fabriqverne, saasom Lyngbye Aae, hvis Vand efter Haanden, dog paa en kort Vey, driver 9 Valk-Kaaber- Jern- og Papiir-Møllen.

Floder og Aaer. Aaer, Elve eller Floder, saasom Samlinger af mange Bekke, ere her nogle, men ikke ret store eller navigable, efterdi de maa voxte ved Længden af deres Løb, hvilket sielden kand være meget over en halv Snees Miile i et Land, som bestaaer af lutter Øer og Halv-Øer, hvor de snart naae Havet og falde deri, saa at de smalle Sund imellem Øerne og de mange Fiorde som bøye sig ind i Landet, maa her gjøre samme, og end bedre Nytte for Kiøbmands-Handel og Vahrenes Omsettelse, som skibrige Floder i de fleste andre Land. (528)

Imidlertid ere her ogsaa nogle store, flydende og ferske Vande, af hvilke jeg paa dette Sted, vil nævne nogle af de bekiendeste, da de øvrige siden forekomme hver paa sit Sted.

I Nørre-Jylland. Udi Nørre-Jylland er Guden, den største og navnkundigste Aae. Pontanus kalder den gutalus og gudenus (*). Den kommer fra Torrild-Herred, ved Grændserne af Riber-Stift, løber i Skanderborg Søe, derfra til Resten-Broe ved Silkeborg, bøyer siden i Nordost forbi Randers, og falder et par Miile derfra i Kattegat. Af Høysalig Kong Christian VI. Var engang fattet det Forsæt, at gjøre denne Aae navigable indtil Skanderborg, saa at Jyllands mellemste Deele derved desto lettere kunde udføre sine Vahre til Havet. Men den Afgang og Forandring, som adskillige Møller derved maatte lide, gjorde Hinder i et Forsæt, hvis Udførelse ellers kunde have været ønskelig, og merkeligen lettet Bøndernes Kiørsel.

(*) Den synes at have været Romerne bekiendt, naar man ellers derpaa kand hentyde Plinii Ord: Hist. Nat. Lib. IV. Cap. 13. Qvinta pars Peucini Basternæ, suparduclis contermini Dacis. Amnes clari in oceanum deflunt, Gutalus, Vistulus, Albis, Visurgus, Amisius. Adskillige Skribentere meene, at ligesom nogle Lande bære Navn af deres Floder, saasom Iberia af Ibero, Indiaq af Indo, saa skulle Jylland, efter gammel Skrive-Maade, egentlig Godland, eller Gudland, være kaldet af Guden. (fortsætter på Latin)

Det Firtrin, som Randers-Handsker have i deres behagelige Lugt, hvilken andensteds ikke fuldkommeligen kand naaes, tilskriver man i Almindelighed Vandet af denne Aae, hvilket da maatte have en besynderlig Egenskab af Naturen: Om saa er, kand jeg ikke sige til visse, men vist er det, at naar Handskemagerne i andre Kiøbsteder ville udsende store Partier af deres Arbeyd, da købe de i Randers nogle Dusin Handsker, alene for at blande dem med deres egne, og derved gjøre

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

dem deelagtige i samme Lugt. Gudens Vand er ogsaa fiskerigt, særdeles fanges der den feede Randers Lax, som holdes for den beste her til Lands.

Paa Nørre-Jyllands vester Side ere de største Aae, Holstebro-Aae, Skiærn-Aae, Skodberg-Aae og Nips-Aae, alle temmelig store og med deres Udløb i Vester-Søen saadanne, at de bære Pramme og Baade, give ogsaa ligesom Guden, Lax og anden Fisk i god Forraad. De have derhos den Vanskelighed, at, eftersom Skoven er rar i den Egn, sattes de Broer ved Landveyen, og deres Vadstæder falde mangen Gang saa dybe, at en Reysende knap kand komme derover uden Fare, hvorfor end ogsaa Kong Johannes hentede sin Helsot i Skiæen-Aae, da han, kort for sin Død, drog fra Ribe til Aalborg, og med Vognen maatte svømme igiennem Vadstædet.

I Sønder-Jylland. Længer ud mod Sønden, i Fyrstendømmet Slesvig, er Heveren ved Husum samt Eideren, og den der i faldende Aae, Treen, de største flydende Vande, fornemmelig Eideren, som tiener til Grændse-Skiel imellem Dannemark og Tydskland. Den har sin største Tilvæxt i Hohner-Mohr, og gaaer midt igiennem Rendsborg, saa at den gamle og nye Stad derved adskilles, siden forbi Tønning og Friderichs-Stad (530) indtil den naer Havet, og imidlertid tiener disse Byer til deres Vahres Udførsel, særdeles Friderichs-Stad, som ved Eidernes Udløb, haver temmelig Skibsfart til Holland. Dens Navn Eider eller Eidor forklares af Eccardo og flere Antiqvariis, saasom Hehedor eller en Dør for det Giærde eller Hege Danneverk, en Formuur mod Tydskland, men om den Gidzning er grunet eller ikke, lader man staae derhen. (* Latin) Endnu et Andet ældre Navn tillegges Eideren af samme Skribent, (** Latin) som tillige med Hr. Leibnitz in Miscellan Berolinens. P. I. p. 14. foregiver, at denne Flod fordum kaldtes Dine eller Döhne, og skulle have givet ikke alene den Stad Tønningen, men ogsaa heele Dannemark sit Navn. Dog den Grund, som saadant bygges paa, synes alt for slibrig; thi Chorographus Ravennas, som denne store Mand beraaber sig paa, kalder det Vand, hos hvilket de Danske boede, ikke Dina mindre Döhne, men Lina, saa det snarere kunde betegne Liimfiorden end Eideren. (531)

Det mindre Vand Treen, som dog bærer temmelige Baade, og giver Friderichs-Stad, hvor det falder i Eideren, en magelig Tilførsel fra den nordre Land-Side, vil velbemældte Hr. Eccard p. 56, hvad Navnet angaaer, derivere fra det danske Ord Træe, eller som han kalder det Tree (*Latin).

I Fyen er Odense-Aae, som gaaer langs men Byen, og en halv Miil derfra af nogen Vigtighed. Den haver sin Oprindelse ved Salling, og tager af Arreskov Søe, samt en god Deel mindre Aae og Bekke, saa meget Vand til sig, at dens Broer ved Hagerup, Hillerslev og Nørre Brobye, ere hver 35 Alne lange. Ved maadelig Omkostning meenes den at kunde føre store Pramme til Odense, hvilket ogsaa nogle gange haver været i Forslag, men hidindtil ikke fuldført.

I Siælland ere allevegne mange smaae og nogle temmelig store løbende Vande, blant hvilke det største er den Aae, som fordum kaldtes Sus-Aae, men nu Nesbye-Aae, kommende Norden fra, forbi Ringsted, Soer, Næsbyeholm, Bavelse og Nestved, indtil den neden ved Karbeks Minde, løber i Havet. Denne Sus-Aae, hvis gamle Navn endnu er tilovers ved Suserup-Mølle, haver ligesom andre fleere, i fordum Tiid været en skibrig Flod, langt dybere og bredere end nu omstunder skulle sluttes, ja den deelede Siælland ved en Gienemskiærelse, (532) lige fra Kallundborg til Nestved, og gjorde fra begge Sider, Indseigling til Ringsted, eller egentlig til Sigersted der i Eggen, hvor nogle Konger havde deres Høvdingsborg. Da denne Sag, som ikke lidet oplyser Landets gamle Geographie, nu

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

kommer os underlig for, vil jeg derom anføre Saxonis Grammatici Ord, i Kong Sogars Levnet: Lib. VII. P. 132. seqv. Edit. Stephan saa lydende:

”Hagen (en Norsk Konge, som ville hevne sin Broders Hagbards Død) foer fort i sit Forsæt og lagde ind med sin Flode i en Havn, som kaldes paa Dansk Hærvig. Der satte han Armeen i Land og opbygde en Kiøbsted (Kallundborg) som han for at hindre Fiendens Indfald, befæstede og gjorde til Landværn. Hagen deelte sin Arme i tre Deelee, og lod de tvende Deelee, efter at han havde beskikket nogle deraf til at roe, gaae forud med Skibene omkring ad Suse-Aaen, igiennem hvis Bugter de skulle seigle, for at komme i Nøds-Fald, Fod-Folket til Undsetning. (*Latin) Han selv gik med den øvrige Deel til Lands, og tog Marsen igiennem de Stæder, som med Skov vare begroede, paa det man ikke skulle blive ham vaer; thi det Strøg (imellem Kallundborg og Ringsted) var forud over alt fuldt med Skove, men nu omstunder er det til Pløye-Land indrettet, undtagen at der endnu hist og her findes lidt Buske-Skov. = = = Efter at Saxo videre har beskrevet Hagens Tyrannie, endogsaa mod Værgeløse Folk, samt Qvinde-Kiønnet (533) derved opvakte Vrede og Tapperhed, i at fægte tillige med Mændene, fortsetter han Fortællelsen om det som her sigtes til, saaledes:

”Dagen derefter som Hagen og Sivald (den ihjelslagen Kong Sigars Broder) i Feldt-Slag tilsammen, og sloges i tvende samfulde Dage saa grummelig, at Anførerne faldt paa begge Sider: men de overblevne Danske beholdt endelig Seyer. Følgende Nat ankom den fiendtlige Flode, efter at den med Møye havde buxeret sig igiennem Suse-Aaen, til den bestemte Havn. Bemældte Aae kunde i forud Tid beseyles af Skibe, men nu omstunder (idet tolvte Seculo) er den med fast Materie saaledes tilgroet og dens Dyb tilstoppet, at Skibene knap kunde komme derudi (*) ”Saavidt Saxo.

Indenlandske Vand-Steder voxe til, og blive tørt Land. Heraf sees, efter min forrige Erindring, det man, uden saadant Vidnesbyrd, ingenlunde skulle forestille sig. Saxo som var født i Siælland, og nøye nok kiendte Landet, bevidner ved de Ord: rarus puppium ingressus, at man i hans Tid saae, skiønt ikkun sielden, saa dog undertiden, Fartøyerne seyle paa Sus-Aaen midt op i Landet. En Sag, som jeg desto hellere har villet stadfæste noget udførligen, efterdi den lades os gjøre desto vissere Slutning om der vi finde Tegn nok til, paa adskillige andre indenlandske Stæder, hvor Skibs-Ankere og deslige opgraves (534) i sadanne Enge og Moser, hvilke forud have været Aaer, færske Søer og Fiorde, men efterhaanden ere deels stoppede af Sand og Mudder, som det løbende Vand haver ført med sig, deels tilvoxne ved den Moseagtige Overklædning, som setter sig paa Søer og stille Vande, saa at de i Begyndelsen blive en saa kaldet Gunge, eller flydende Øe, men omsider en fast Mose.

Ligesom nu dette sees af Foregaaende, saavidt Vandets Indløb angaaer, fra Kallundborg eller den Nordvest Ende, til Ringsted, saa kand og videre bevises, at fra Sidstbemældte Bye, gav samme Sus-Aae Indseiling til Anderskov og Soer Closter, hvis mange smaa ferske Søer ere Levninger af den Fiord, igiennem hvilken Norske Skibe med Tømmer og Jydske Skibe med Fisk-Vahre, forud seylede op til bemældte Klostre. I at saadant endnu havde Sted, kort efter Reformationen, i Kong Friderich II. Tid, bevises ved hans Majestæts Brev af Aar 1564, som findes i én af Cancelliets Archiv-Registranter, med Opskrift: Alle Lande No. 8. fol 323. b, og er værd at meddeles:

II. Bog. IV. Cap. Om nogle særdeles Jord- Ler- og ec. V. Cap. Om adskillige Metaller ec. VI. Cap. Om Havet eller det salte Vand ec. VII. Cap. Om Dannemarks ferske Vande, ec.

Erik Pontoppidan, Den Danske Atlas Tomus I 2. Bog, 1769

Et stort Beviis herpaa. Vi Frederich then Anden ec. Giør alle vitterligt, at Os elskelig Hr. Oluf Abt udi Sora Kloster hafwer berett for offs, hvorledes at ther skal ligge en Haffnn ther uthi Eignen, kallis Nesbye Aa, hvilken vore Undersatte af Jutland pleigde at besøge mett Torsk och anden saltt Fisk, og Norebagger mett smaa Thømmer, uthi hvilken Haffnn vor Closter Soer, Andvorskouff og Ringsted, aarligen kunde til kiøbs bekomme, hvis (535) salt Fisk til Closterne behøffvede och wore Undersatte Bønderne finge der til kiøbs Thømmer till theres Husbygningh: Men nogen Tiid siden forleden, haffver nogen vore Kiøbsted Mendh forhandlet det saa, at samme Haffnn er bleffuit forbudett, och hues nu skal kiøbes uthi Kiøbsterne til Closternes Underhallingh, saa och Bønderne till theres Husbygningh, thet skulle the betale dubbelt, och end offte ther af intet kunde fange sall: Tha efter saadan Leylighed, haffue Vi undt og tilladt, at sorne vore Undersaatte Juder og Norbagger egien mue besøge forne Haffnn Nesbye Aa, och ther selge og afhende till vore Closter, Fisk og andre Vare, somn thennom tien, och til vore Undersatte, huis the yttill Theris Husbygningh og Huses Uphold behoff haffuer, til saa lenge Vi anderledes ther om tilsindis vorder. Dog skal vor Lensmandh paa vort Slot Korsør haffue flittig Opseende mett, at ther met ret handles, och at ingen forbudne Vahre ther udskibes, cum inhibitione folita dat. Frederichsborg then rx. Rx Fbebruaarii, Aar M. D. L. rx iiij.

Endskiønt paa forbemældte Maade, mange ferske Søer, saavel som Aaer ere omskiftede til Eng- og Tørve-Moser, saa er dog ingen Mangel paa maadelige Søer og Fisker-Damme, særdeles ved Herre-Gaardene, som deraf benytte sig, deels til eget Huus-Behov, deels til at forhandle Fisken, naar de ligge folkrige Stæder saa nær, at dette kand skee med nogen Fordeel, at jeg ey skal tale om de Kongelige Fiskerier ved Slottene, særdeles paa Friderichsborgs-Cronborgs- og Hirschholms-Amter, hvor Egnen falder allerbehageligst (536) ved den idelig Afvexling og Blanding af Skove og ferske Søer, saasom Fure-Søe, Sel-Søe, Esrom-Søe, Are-Søe ec. Hr. v. Justi foregiver, at Søerne i Siælland havde intet Afløb, hvorføre deres indelukte Vande skulle give usund Luft, da dog de fleeste mig bekiendte Søer have deres Afløb, i Bekke og Mølle-Damme, undtagen Sel-Søe, hvis Afløb er alt for lidet, dog noget ved Nebbe-Gaard og Lands-Byen Isterød.

